

Mladići imaju i svoj lični život. Nisu oni samo revolucionari. Vole taj svoj život, i kad se bave opasnim poslovima, strahuju za njega. Imaju svoje manje i veće radosti, svoje nade i svoje iluzije... Katkada u toploj sobi i sigurnosti čvrsto vjeruju, da su itekako sposobni za nesvakodnevna djela i velika junaštva, i čak ozbiljno priželjkuju da im se pruži prilika. Ali kad jednom dođu u pravu kušnju, mnogi ubrzo shvate, da su precijenili vlastitu snagu.

Ivan Šibl

Iz ilegalnog Zagreba

1941.

To je bila borba, oružana borba protiv neprijatelja, u kojem ne gledaš čovjeka koji i sam možda ima i zacijelo ima svoj intimni život, sa svojim bolima i radostima, sasvim sličan tvom intimnom životu, već naprosto vidiš u njemu samo neprijateljsku jedinicu, neprijatelja kao pojam.

*ovo internet izdanje knjige posvećeno je svim znanim i neznanim junacima
zagrebačkog ilegalnog fronta*

Predgovor

Ova knjiga Ivana Šibla svjedoči da su u toku minolog rata postojala zapravo dva Zagreba: onaj okupirani i okupatorski i onaj slobodarski. Autoru ovu činjenicu naknadno i nije trebalo znati, jer on nije pisac romana, analizator »izmišljenih« likova, on je suvremenik i sudionik događaja o kojima priča, pa je tako istovremeno svoj pisac i svoj junak. Moglo bi se možda očekivati da će u toj nesvakidašnjoj ulozi biti patetičan, prekomjerno angažiran kao kroničar jednog stravičnog vremena, prilika u kojima čovjek nije značio ni svoje vlastito ime, da će pribjeći glorificiranju djela u kojem je sam učestvovao i koje je zapravo značilo njegovo, najtemeljitiše shvaćeno, ljudsko otkupljenje. Ovom ni traga, jer Šibi samo priča događaje, naznačuje porive koji su njega lično i njegove suborce gonili na akciju. Danas je to povijest, nekada je to bila stvarnost; danas nam djelo zagrebačkih ilegalaca izgleda kao legenda, a nekad se za temelje te legende žrtvovao život u punom značenju ove riječi: čovjek i njegova slobodarska ideja sasvim su se usklađivali, bili jedno i isto.

Na stranu sada povijesna vrijednost Šiblovih zapisa, na stranu čak i čar očevnosti, nas zanima i prezentiranje događaja, način na koji nam ih autor saopćava i metod kojim i nas same u njih uvodi. Kad bismo u svekolikoj memoarskoj hrvatskoj književnosti novijega doba tražili snažnije i ujedno dokumentiranije djelo od ovoga — teško bismo ga našli. Jer ne radi se ovdje o potvrdi za legendu koliko o uvjerljivosti kojom Šibl legendu »prevodi« u život, prilike i situacije koje su je uvjetovale, iz kojih je izrasla ne kao svrha samoj sebi, već kao svoja vlastita nužnost. Nekoliko junaka naše revolucije (Rade Končar, Anka Butorac) ovdje su ljudi od krvi i mesa, sa svim svojim ljudskim osobinama, sa svim onim što čovjeka u životu prati, ali i sa željom da se čovjekovo u njemu nadvlada da bi postao čovjekom. Šiblovi zapisi počinju nekako s poznanstvom s Radom Končarom, a završavaju opisom u kojem se autor ponosi što mu je o boku Radin pištolj. U ovom razmaku dogodilo se štošta: nekoliko istinskih junaka palo je žrtvom, nekoliko je ljudskih egzistencija zauvijek spoznalo da je dušmanin isto što i zlo, dok su drugi, među kojima i Šibl, nastavili borbu ne samo s vjerom da pobijede, nego i s uvjerenjem da će se tako iskazati kao ljudi, da će biti svoji vlastiti stvaraoci, svoja vlastita sudbina.

Lišena patetičnosti, pisana u obliku dnevnika, ova knjiga obiluje i značajnim literarnim vrednotama: jasnoćom, harmoničnošću i sažetošću. A ono što je u njoj, uz povijesnu osnovu, nesumnjivo najzanimljivije i ujedno najkvalitetnije — to je Šiblov smisao za detalj, psihološku analizu i humor. Nema scene u kojoj ovo trojstvo nije prisutno, pa čak i onda kad nam autor saopćava najteže, gotovo bezizlazne, situacije u kojima se i sam nalazio. Stoga su zapisi »Iz ilegalnog Zagreba« gotovo isto toliko književno djelo koliko i dokument.

IVAN ŠIBL

**IZ ILEGALNOG ZAGREBA
1941.**

Zagreb, 20. prosinac 2006.

Omladinski aktiv

10. VIII 1941.

Danas sam susreo Radu Končara. Poznajem ga već nekoliko godina; svojedobno smo čak zajedno igrali nogomet u radničkom sportskom klubu »Metalac«.¹

— Končar je sada visoki partijski funkcionar i, naravno, živi u najstrožoj ilegalnosti. Nadimak mu je Brko — konspirativni nadimak, i svi ga sada tako zovu.

Ustaško redarstvo i Gestapo² tragaju za njim veoma intenzivno i teško da u našem gradu postoji ilegalac kojega bi se radije dočepali, ali Brko se unatoč takvom stanju stvari kreće sasvim slobodno i može se vidjeti u svako doba dana, u svim dijelovima Zagreba. — Obično žuri svojim putem, zabacujući duge i krakate noge, kao da posrće. Taj hod je za njega karakterističan. Visok je, koščat, mršav i lako pognut. U posljednje vrijeme elegantno se odijeva. To mu je jedina maska. — Kažu da ga ustaški agenti ne poznaju, jer im nikada nije bio u rukama. Iz kartoteke bivše policije, ili tko zna odakle, izvukli su neku njegovu staru fotografiju i umnožili je. Sada svi agenti i konfidenti nose tu fotografiju uza se. Nadaju se da će ga po njoj prepoznati. Sam on misli da mu s te strane ne prijeti opasnost. Fotografija je stara i loša, i on ne vjeruje da bi ga po njoj mogli identificirati.

Ima zapravo samo jedan čovjek koji bi i za Brku mogao biti pogibeljan. To je ustaški tajni agent Ivan Majerhold. Taj ga poznaje još od prije okupacije, jer je i sam nekad ranije pripadao pokretu i bio član Partije. — Končar veli da mu je Majerhold već u dva navrata bio na tragu, ali je nekako uspio izmaći. — Možda to znači da Majerhold neće više dugo živjeti... Neki omladinci s Trešnjevke već su pucali na njega, ali ga nisu pogodili.

Kad se Končaru javim, uvijek je pripravan zastati i porazgovarati. Ovaj puta opazio sam ga u Zvonimirovoj ulici, baš nasuprot U. N. S.-a,³ i prišao mu. Govori razumljivo i jednostavno. Sve što obrazlaže čini se jasno i nedvosmisleno. I nikada se ne pravi važan. (Imao sam prilike dolaziti u kontakt s ljudima koji u pokretu i Partiji znače mnogo manje od Končara, a ipak kad saobraćaju s manje značajnim ljudima nisu u stanju prikriti superiorno držanje i umišljenost. — Rijetko kada imaju za to osnove. — Kad nešto obrazlažu, »sole pamet«, i očito je, opaža se po svakoj izgovorenoj riječi, da se smatraju mnogo važnijima i vrednijima od onoga s kime razgovaraju.)

Končar nikada ne djeluje superiorno ili nametljivo. Uvijek je jednak čovjeku s kojim razgovara, iako mu u stvari možda baš daje direktive. — Čak i onda kad mu je sugovornik samo običan simpatizer. — Nije mu potrebno posebno isticati svoju vrijednost, jer ona je očita. — Razgovor i kontakt s njim ulijeva vjeru u pobjedu, i čovjek pod njegovim utjecajem postaje čvršći i hrabriji.

¹ S. K. Metalac. Radničko sportsko društvo. U predratnim godinama okupljalo je radničku omladinu, u prvom redu metalske struke. Četrdeset članova S. K. Metalca poginulo je u NOB. Među njima ima i nekoliko narodnih heroja. To su: Rade Končar, Joža Vlahović, Petar Biškup-Veno, Marijan Čavić i drugi.

² Geheime Staatspolizei. Zloglasna tajna policija u Hitlerovoj Njemačkoj.

³ Ustaška nadzorna služba. Zloglasna policijska ustanova iz doba okupacije i ustaške strahovlade.

On bi me mogao jednom jedinom riječi pokrenuti i na najopasnije zadatke, i u najtežu akciju. Kao da ima sposobnost da dio svoje snage prenosi na drugoga.

Nikada nije neraspoložen, bar to ne pokazuje. Vedar je i veseo. Smiju mu se oči i usta i cijelo lice; vidi se da voli ljude i da im mnogo vjeruje. — Zato danas u našem gradu nema revolucionara koji bi bio popularniji od Brke. Svi naši ljudi brinu se za njega, strahuju za njega i sretni su kad ga vide i kad mogu s njim izmijeniti koju riječ. Rijedak je čovjek Rade Končar.

Predložio mi je da pokušam formirati omladinski aktiv. U obzir dolaze omladinci koje dobro poznajem i u koje se mogu pouzdati. Taj njegov prijedlog za mene je odlična šansa, zapravo početak novog života u okupaciji. — Moram obrazložiti kako to mislim...

Sve do sada nisam bio uključen ni u kakvu organizaciju. Ako sam i ponešto radio, bilo je to onako »divlje« i na svoju ruku. — Čovjek se stidi kad se smatra komunistom a nije povezan s organizacijom preko dobre i prave veze... Osjećaš se osamljenim. Potučaš se gradom i pokušavaš umiriti savjest radom na svoju ruku.

(U našem gradu ima mnogo ljudi koji nisu uključeni ni u kakvu organizaciju i rade kako najbolje mogu i umiju.) — Taj rad »na svoju ruku« iscrpljuje se uglavnom u antifašističkoj propagandi. Gdje god koga nađeš, tko te hoće slušati, a ne bojiš se da će te prijaviti, uvjeravaš ga u neophodnost borbe protiv fašista. Pritom se, stjecajem prilika, ni sam ne boriš, izuzev riječima, a riječi, dakako, nisu dovoljne i njima se fašizam ne može pobijediti. — Teško je biti »divlji« komunist. — Eto, zato sam Brkin prijedlog prihvatio s oduševljenjem i zato ga smatram šansom, koju treba iskoristiti ...

11. VIII 1941.

Povezao me s nekim nepoznatim čovjekom. Taj nije sa mnom progovorio ni jedne jedine riječi... Sastali smo se na Krešimirovom trgu i pošli zajedno, šutke. Odveo me svega nekoliko ulica dalje i predao dvojici drugova... Ta dvojica zovu se Čelo⁴ i Vrtlar.⁵ To im, naravno, nisu prava nego konspirativna imena. Malo su smiješna, jer Čelo ima голу lubanju i ne treba biti osobito lukav pa da se taj nadimak dovede u vezu s vlasnikom takve lubanje, a Vrtlara poznajem već odavna i slučajno znam da je po zanimanju vrtlar.

Vrtlar je tip pomalo krutog radničkog borca, koji je u svim svojini potezima energičan i trudi se da ostavi takav utisak i u saobraćaju s ljudima. Kad se s njim rukuješ, stegne ti šaku čvrsto do bola i potegne je malo nadolje. Pritom ti impostiranim, dubokim glasom šapne »zdravo družo!«. — To djeluje nekako zavjerenički.

⁴ Blaž Mesarić. Bio je tada sekretar II rajonskog Komiteta Partije u Zagrebu. Uhapšen je 17. X 1941. g. Na policiji su mu palili tabane i uopće strahovito su ga mučili. Teško izmrcvarenog prenijeli su ga u bolnicu na Sv. Duhu, da bi ga, kad prizdravi, mogli predati pokretnom prijekom sudu. U bolnici čuvala ga je ustaška straža. Ipak, uspjelo mu je pobjeći 1. IV 1942. g. Skrivao se još neko vrijeme u Zagrebu, dok se nije donekle oporavio i dok mu nisu iscijelile opekotine na tabanima. Tada se prebacio u partizane, živio je u Zagrebu.

⁵ Nikola Šakić. Bio je tada član Mjesnog komiteta Partije u Zagrebu. Uhapšen je negdje u jesen 1941. g., prilikom slučajne policijske provale na neki sastanak koji se održavao u jednoj kući na Tresnjevki. Ustaška policija nije znala da ima u rukama partijskog funkcionara, te je streljan istog dana kada je i uhapšen, među desetoricom talaca. Popunili su s njim broj.

Čelo je sasvim drukčiji. Djeluje elastičnije i blaže. Izražaj lica mu je dobroćudno lukav. Govori jednostavno, ponaša se obično i ostavlja utisak spretna i snalažljiva čovjeka, praktičara koji nema velike pretenzije i ne nastoji imponirati.

Ugovorili smo naredni sastanak.

12. VIII 1941.

Omladinski aktiv je formiran, i to od mojih najboljih prijatelja koji su i do sada zajedno sa mnom radili onako »divlje«. Naziv »omladinski« može se s pravom staviti pod znak pitanja. Naime, u novoformiranom aktivu, zapravo u aktivu koji je već postojao ali je tek sada pripojen organizaciji, bilo nas je svega četvorica. Lazo⁶ i ja imamo dvadesetčetiri godine i još nas se može, donekle, smatrati omladincima, ali Moša⁷ i Nikola⁸ imaju već oko trideset, i premda su svakako još mladi ljudi, omladinci više ipak nisu. — Na periferiji našeg aktiva okupili smo još desetak pravih pravcatih omladinaca. Njih namjeravamo držati na vezi i davati im neke zadatke, ali jezgro aktiva bit ćemo samo nas četvorica.

Svi mi, jezgro i periferija, vučemo korijene sa Kanala i Sigečice ili iz radničkog sportskog kluba »Metalac«.

14. VIII 1941.

Došao je Lata.⁹ Vrtlar, koji ga je doveo, reče: »Vi ste đaćići. Potreban je među vama radnik sa zdravim smislom za praktičan posao, a i radi poboljšanja socijalnog sastava.« — Izjavio je to ne trepnuvši okom, poslovno i konstruktivno.

Moša nosi jake i guste, velike i smeđe brkove i nipošto ne djeluje kao đak, pogotovu ne kao đaćić. — Uzgred budi rečeno, ima svega tri razreda pučke škole. — Sada je neka vrsta trgovačkog radnika, raznosača. Vozi robu tvrtke »Metka« (Mehanička tkaonica) na trokolicu...

Nikola, doduše, ima mnogo manje, rjeđe i neuglednije brkove, ali ih ipak ima. I za njega se također nikako ne bi moglo ustvrditi da sliči na dječaka koji još ide u školu. — Sada je šofer kod organizacije Tod, dakle u službi njemačke okupacione sile...

Lazo je kirurški oruđar, dakle metalski radnik...

A ja..., vjerojatno je Vrtlar na mene i mislio. Ja sam zaista nekada bio đak, ali od tog doba također je već prošlo dosta vremena.

Zašto nas taj čovjek smatra đacima, zapravo đaćićima, ostalo je neobjašnjeno. Nitko između nas nije imao volje da ga upita.

⁶ Lazo Vračarić

⁷ Arnold Horvat. Poginuo 1945. g., poslije oslobođenja, u saobraćajnoj nesreći, kao oficir Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva.

⁸ Nikola Perković. Osuđen na smrt po njemačkom ratnom sudu i strijeljan ujesen 1941. g.

⁹ Stjepan Malek. Bio je tada član II rajonskog Komiteta Partije u Zagrebu i Mjesnog Komiteta SKOJ-a. Uhapšen je 1. X 1941. g. Ustaški pokretni prijeki sud osudio ga je na smrt. Strijeljan je 18. II 1942. godine.

Lata je bio radnik. To se moglo lako pretpostaviti čak i da ga Vrtlar nije prikazao. Nosio je trošne, tamne hlače koje su bile isprskane vapnom; po svoj prilici bio je građevinarski radnik. Ostavljao je, na prvi pogled, pozitivan utisak. U izražaju lica imao je crtu plemenitosti i dostojanstva. Držao se ozbiljno. U pogledu njegovih velikih, tamnih očiju bilo je nečeg tragičnog...

Čim je Vrtlar otišao, Lata je počeo govoriti. »Dakle, drugovi«, rekao je ozbiljno, »ja treba da preuzmem funkciju sekretara aktiva, ako nemate ništa protiv? Mislim da ćemo se dobro slagati.« — Govoreći gledao nas je redom jednog za drugim, otvoreno u oči.

Nismo imali ništa protiv, i Lata je postao sekretar našeg aktiva. — Odmah je preuzeo i rukovodstvo na našem prvom sastanku.

»Ovaj će sastanak biti posvećen teoretsko-političkom radu«, izjavi on. »To je najvažnije. Svaki od nas mora znati zašto se bori i kakvim ciljevima teži. Ako to ne zna, ne može se smatrati pouzdanim. A da bi to znao, mora stalno raditi na vlastitoj izgradnji.«

Ne bi se moglo reći da ga nismo gledali razrogačenim očima. Ali šutjeli smo. — Sve je to bilo za nas novo i ponašali smo se obazrivo kao rođaci iz provincije u gostima kod rođaka u gradu.

»Najprije ćemo govoriti o osnovnim pitanjima«, nastavi Lata. — Riječi su mu tekle glatko, ali mu nekako nisu pristajala. Djelovao je kao čovjek od akcije, a ne kao teoretičar. — Malo nas je zbunio.

»Znate li, na primjer, šta je to dijalektičko gledanje?«, upita iznenada i neočekivano. — Nitko od nas ne odgovori. On počeka čas dva i onda odgovori sam:

»Sve što se oko nas zbiva moramo gledati dijalektički, a to znači, da svaku pojavu u prirodi i u društvu treba promatrati u procesu njenog historijskog razvitka.«

Dok je govorio, nije mijenjao izražaja lica. Ni po čemu se nije moglo naslutiti da uživa u svom znanju, ili da voli slušati sam sebe, ili da je ponosan zbog svoje uloge. Isto tako nije se obazirao ni na naše reagiranje. Nije se trudio da pronikne u naše misli. Očito se pridržavao dobivene direktive i tu je direktivu, kako je najbolje znao, provodio u djelo. — Naprosto je rukovodio teoretskim sastankom.

»Šta je fašizam?«, postavi on drugo pitanje... I, ne dočekavši odgovora, istrese opet definiciju ...

»Fašizam je najšovinističkiji, najimperijalističkiji i najreakcionarniji oblik financijskog kapitala.«

Za drugi sastanak bili su predviđeni konkretni zadaci ...

28. VIII 1941.

To je opet bio teoretski sastanak. — (U međuvremenu aktiv je počeo djelovati. Ispisivali smo parole po zidovima i pločnicima, dijelili letke i sakupljali crvenu pomoć. Prikupljali smo i

sanitetski materijal, oružje i odjeću i obuću za partizane, kojih je već bilo i u neposrednoj blizini Zagreba. Neki dan otišao je u partizane i naš dobar prijatelj Petar Biskup.¹⁰

Naš drug iz aktiva, Moša, ima pored mnogih simpatičnih osobina i neke mane. Na primjer, veoma je nestrpljiv. — Danas je, doduše u ime sviju nas, postavio na dnevni red sastanka pitanje daljeg rada našeg aktiva, zapravo pitanje karaktera aktiva. — Naime, u gradu već djeluju mnoge udarne grupe. Vršu sabotaže, diverzije i oružane akcije na ulicama. — U tim udarnim grupama ima mnogo naših znanaca i mi se, s obzirom na to, osjećamo zapostavljeni. Čini nam se kao da drugovi nemaju u nas dovoljno povjerenja... U tom smislu pitanje je i bilo postavljeno... Moša je spomenuo napad na ustaše kod botaničkog vrta i neke druge akcije... Svi smo ga mi podržali.

Lata se nije dao zbuniti. Uvijek je za sve imao pripremljen odgovor. Tako je i ovaj puta odgovorio jasno, odlučno i poučno:

»Pravi revolucionari nemaju avanturističkih sklonosti, a ako ih imaju, onda ih svjesno potiskuju. Oni se zadovoljavaju tihim i predanim revolucionarnim radom, pa makar taj rad bio naoko sitan i beznačajan.«

Govorio je jezikom knjiga i brošura koje je pročitao ili — kako bi vjerojatno on sam rekao — koje je proučio. A u tim knjigama i brošurama najvažnije su bile definicije. Zato je i govorio pretežno u formi definicija. Imao je takav stil.

Dijeljenje letaka, ispisivanje parola i sakupljanje pomoći nastavilo se...

Nama je ipak preostala utjeha da je u stvari sasvim svejedno, nosiš li u džepu revolver ili papirnati letak, jer ustaše nemaju baš veliki repertoar kazni. Za jedno i drugo čeka te smrt.

(To svjedoče i mnogi primjeri. Ovih dana grad je bio oblijepljen plakatima, što su obavještavali o strijeljanju četvorice drugova, koji su pali prilikom dijeljenja letaka. Dvojica od njih dobro su nam poznati. To su Šikić¹¹ i Škrnjug¹².)

30. VIII 1941.

Čini se da je naš kolektivni zahtjev, izrečen na Mošina usta, ipak uvažen. Lata je donio tašku. Mi smo očekivali da će, kao i obično, izvaditi iz nje nekakav materijal za proučavanje, ali to se ovaj puta nije dogodilo. Izvadio je četiri revolvera i četiri šaržera s municijom. Uzeli smo svaki po jedan revolver i šaržer.

»Današnji sastanak treba iskoristiti, da naučimo kako se skalapaju i rasklapaju«, rekao je Lata.

Moša je bio kaplar u vojsci (istini za volju treba reći, da su mu u bukvi¹³ napisali karakteristiku »mlitav starešina«) i dobro se razumije u takve pištolje.

¹⁰ Petar Biškup-Veno. Poginuo u aprilu 1945. g., kao komandant 32. divizije X Korpusa »Zagrebačkog«, u završnim operacijama za oslobođenje zemlje. Proglašen narodnim herojem.

¹¹ Ivan Šikić, metalski radnik, član K. P., strijeljan na Doktorščini iza Maksimira.

¹² Stjepan Škrnjug, metalski radnik, član K. P., strijeljan na Doktorščini, iza Maksimira.

Izjavio je da nisu baš najbolji, jer imaju tanku cijev koja se brzo proširi, pa onda ispaljeni metak nema potrebnu udarnu snagu. Potom dohvati pištolj i za čas posla ga rastavi i sastavi. Učinio je to izvanredno brzo i vješto.

»Može i brže«, reče Lata i uzme mu pištolj iz ruke, rastavi ga i sastavi još brže i vještije... Revolveri su jednostavni i nije bilo teško naučiti kako se njima rukuje.

2. IX 1941.

Danas smo u nekim šikarama na Savi vršili vježbe u gađanju. — Lazo i ja nikada do sada nismo pucali iz pištolja, niti smo ih imali u rukama. — Najbolji strijelac bio je Moša, — Vježba nije dugo trajala. Pucnjava je privukla neke sumnjive elemente, pa smo odlučili da treba prekinuti i izgubiti se u vrbicama.

Vježbu smo nastavili na cirkuskoj streljani u Maksimiru i prilično nam je polazilo za rukom.

¹³ Vojna knjižica, isprava o reguliranoj vojnoj obavezi. Dobivala se u bivšoj Jugoslavenskoj vojsci po odsluženju Kadrovskeg roka.

Smrt ustaškog doušnika Ivana Majerholda

3. IX 1941

Više nismo omladinska, nego udarna grupa. To nam je saopćio čelo. — U grupi smo: Lazo, Moša, Nikola i ja. Lata nam je viša veza. — Čelo nam je dao i prvi zadatak, koji je dosta ozbiljan. — U roku od tri dana treba da likvidiramo Ivana Majerholda. Evo što nam je o njemu saopćio Čelo:

Mlad je čovjek. Ima svega dvadesetpet godina. Još po đak bio je u srednjoškolskim i studentskim krugovima poznat kao ljevičar. — Zbog aktivnosti na toj čak je i isključen iz škole. Poslije se zaposlio kao nekvalificirani građevinski radnik. — Ostao je i dalje aktivan u klasnom radničkom pokretu. — Tako je dospio i do položaja plaćenog funkcionara u Savezu građevinskih radnika URSS-ovih sindikata. — Nekako u to vrijeme primljen je za člana Komunističke partije.

Nekoliko godina prije okupacije uhapsili su ga. — Nije točno poznato, što se s njim dešavalo na policiji, ali sudeći po njegovom kasnijem držanju može se pretpostaviti, da je kapitulirao. Kad je izašao iz zatvora, tisuću devetsto trideset devete, odvojio se od klasnog radničkog pokreta i Partije i prešao u HRP (Hrvatski radnički pokret), novoformiranu organizaciju, kojom su frankovci pokušali parirati klasnom radničkom sindikalnom pokretu. (Od te namjere ubrzo su odustali, jer se pokazalo, da istu ulogu ima HRS — Hrvatski radnički savez, — također mačekovsko-ustaška reakcionarna organizacija.)

Poslije okupacije iščahurio se Ivan Majerhold u doušnika ustaškog redarstva i agenta provokatora. U tom svojstvu razvija svestranu aktivnost. Stalno traga za komunistima i antifašistima i prokazuje ih ustaškim agentima. — Pokušava se uključiti u ilegalan rad, u namjeri da ga stavi pod kontrolu ustaškog redarstva i da u pogodnom momentu omogući provalu u organizaciju. — U tom nema uspjeha, jer je u partijskim redovima poznat kao likvidator i konfident. — Prokazivanje na ulicama bolje mu polazi za rukom. — Radi vješto i lukavo. — Šeće gradom, a u razmaku od nekoliko koraka slijede ga ustaški agenti. S njima se sporazumijeva pomoću ugovorenih znakova. Na taj način otkriva im komuniste i antifašiste koje susreće, a sam ostaje anonimn. — Agenti ih onda prate i špijuniraju, ili hapse odmah na licu mjesta, već prema tome kako im Majerhold preporuča signalima.

Njegovom pomoću uspjelo je ustaško redarstvo uhapsiti veći broj partijskih radnika, među njima Jožu Vlahovića¹⁴ i Voju Kovačevića.¹⁵ Svi su oni zvjerski mučeni i ubijeni.

Kažu da i sam Majerhold sudjeluje u istragama. Kao bivši član Partije poznaje principe ilegalnog rada, pa svojim iskustvom mnogo koristi ustaškom redarstvu, pomažući u rasvjetljavanju pojedinih slučajeva. I osobno muči zatvorenike. Sudjelovao je u strahovitom mrcvarenju Voje Kovačevića, koji je, odmah poslije hapšenja, pod mukama izdahnuo.

Za partijsku organizaciju Zagreba predstavlja Majerhold veću opasnost od novopečenih ustaških agenata i špijuna. — Ovi još ne poznaju dobro ni svoj posao ni svoje protivnike. — A on je majstor svog odvratnog zanata.

¹⁴ Bio je tada sekretar C. K. SKOJ-a Hrvatske i član C. K. K. P. Hrvatske. Proglašen nar. herojem.

¹⁵ Bio je tada Član Mjesnog komiteta Partije u Zagrebu. Proglašen nar. herojem.

Zato ga treba što prije onemogućiti...

— Tako je rekao Čelo.

Pri tom su nam i Lata i Čelo održali kratko predavanje o oružanim udarnim grupama. — Rekli su, uglavnom, da vršiti oružane akcije ne znači baviti se terorom. Mi se nikada i ni u kojoj prilici ne smijenio i ne možemo prihvatiti terora. Naša zemlja nalazi se u ratnom stanju s okupatorom. Ako su kapitulirali vlastodršci, nije kapitulirao narod. Mi ćemo odsada biti isto što i partizani. Samo su uvjeti borbe u gradu teži od onih u slobodnim prostorima. Rat je, i nema razloga da se oružana borba ne proširi i na područje okupiranih gradova. Neprijatelja treba uništavati na svakom mjestu gdje se god ukaže povoljna prilika. To je osnovno u taktici partizanskog ratovanja. — Tako su nam rekli.

Pokazalo se, da je Majerholda mnogo lakše osuditi na smrt, nego uistinu pronaći i likvidirati. — Puna tri dana tragamo za njim, ali bez rezultata. — Prema tome, zadatak nije izvršen u roku od tri dana, kako je bilo predviđeno.

Zasjede ga čekaju danju i noću, na smjenu, kod njegova stana i kod stana njegove djevojke. Tamo su sve do isteka redarstvenog sata, to jest do jedanaest sati u noći, ali on se nikako nije pojavljivao.

Lata i Čelo, koji su nam prenijeli zadatak, bili su prema nama malo nekorektni, ako se tako može reći. Naime, osim nas, za Majerholdom tragaju i sve druge udarne grupe u gradu, sa istim zadatkom kao i naša. Svaka od tih grupa ima svoj plan. — Neki su za vatreno, neki za hladno oružje, ali sve to ispada pomalo smiješno, jer Majerholda nigdje nema. — Možda nije u gradu.

Naš plan je slijedeći: — Centar za obavještavanje je biblioteka ekonomsko-komercijalne visoke škole, u Zvonimirovoj ulici broj 8. Tu sam namješten i primam sve obavijesti... Moša i Nikola čekaju spremni da ih pozovem ... Njih dvojica ne poznaju Majerholda i netko im ga mora pokazati. Lazo i ja poznajemo ga dobro, kao i on nas. Stoga je i odlučeno, da će njih dvojica pucati. On ih nikada nije vidio i ne će mu biti sumnjivo, ako ih primijeti u blizini.

7. IX 1941.

Napokon. Danas ga je jedna patrola opazila u Splendid kavani na Zrinjevcu. Bilo je deset sati prijepodne. Izvijestili su Čelu i zatražili da im dade bombe. Htjeli su ga napasti na licu mjesta, u kavani. Čelo nije pristao. Rekao im je da se vrate i da ga slijede do povoljnog momenta, kad će biti moguće izvršiti zadatak s minimalnim rizikom i, po mogućnosti, bez vlastitih gubitaka. — Slijedili su ga.

Mene su u biblioteci obavijestili da ga slijede, negdje između jedanaest i dvanaest prije podne. Lazo je bio sa mnom. Odmah smo pozvali Mošu i Nikolu i točno u dvanaest sati grupa je započela akciju. — (Danas je nedjelja, pa su i Moša i Nikola bili slobodni.)

Na Jelačićevom trgu susreli smo Radu Končara, slučajno. Znao je da tragamo za Majerholdom. Nasmijao se vedro i pokazao velike bijele zube. — Imao sam utisak kao da je siguran da će Majerhold pasti baš od naše ruke.

Na trgu nas je dočekaao čovjek iz grupe, koja je slijedila Majerholda. Saopćio nam je, da su Majerhold i njegova djevojka na Velesajmu, na Savskoj cesti. — Uputismo se odmah tamo. — Prethodno su kod nje na Trešnjevki ručali.

Izišli su tek oko četiri sata. Moša i Nikola dobro su ga upamtili. Od tog momenta sve su se udarne grupe povukle. Ostali smo samo mi.

Očito je da i ustaški tajni agenti imaju slobodne dane. Majerhold je lijepu septembarsku nedjelju koristio za odmor i razonodu. Najprije je zajedno s djevojkom otišao do Europa Palače kina i kupio dvije karte za predstavu, koja počinje u sedam navečer. — Daje se njemački film »Tajna«. — Moša i Nikola pristupili su blagajni odmah za njim i također kupili dvije karte za istu predstavu. — On nam više nije smio umaći. To je bila prva akcija naše udarne grupe, prva ozbiljna proba...

Vrijeme do početka filma proveo je ovaj čudan par u obližnjoj mliječnoj restauraciji »Dubravka«, na Preradovićevom trgu. — Nas četvorica sjednemo u susjednu mliječnu restauraciju »Gita«, koja se nalazila s druge strane istog trga. Samo, iz »Gite« se ne vidi »Dubravka«, Pa je bilo potrebno šetati na smjenu trgom i ne gubiti iz vida izlaz iz »Dubravke«.

Izišli su nekoliko minuta prije početka filma i odmah se uputili u kino. Moša i Nikola također. Za sve vrijeme trajanja predstave Lazo i ja čuvali smo oba izlaza iz kino-dvorane, da nam se negdje u mraku ne bi izgubio.

Film se završio nešto prije devet sati. — Grad je slabo osvijetljen čak i u strogom centru i trebalo je dobro napregnuti vid. — Izišli su, vidjeli smo ih. Moša i Nikola bili su za njima. Sve se odvijalo po planu.

Tako se rep počeo za njim vući... Najprije on i djevojka, za njima na udaljenosti od nekoliko desetaka koraka Moša i Nikola, a za ovima, opet u istoj razdaljini, Lazo i ja. — Povorka je krenula u pravcu, kojim je poveo Majerhold. Nikolićeva ulica — Masarykova ulica — Kazališni trg — Marulićev trg — Runjaninova pokraj studentskog doma i botaničkog vrta do Vodnikove ulice i onda Vodnikovom na Savsku cestu, Savskom do Tratinske i napokon ravno Ozaljskom ulicom. Potpuno se posvetio djevojci. I dok je koračao laganim koracima, pripijen uz nju, djelovao je kao nježan ljubavnik i nitko od neupućenih prolaznika ne bi mogao pomisliti kakvim se poslovima taj čovjek inače bavi. — O tom sam razmišljao, dok smo ga slijedili.

Položaj njegove desne ruke — jer pod lijevom je vodio djevojku — davao nam je na znanje da je ostao oprezan čak i sada, u Časovima lirskog raspoloženja. Desna mu je ruka bila stalno u džepu. Pretpostavljali smo, da je drži na revolveru.

— Tko bi znao, da li ta njegova djevojka i sluti, čime se bavi njen momak, ili možda zaručnik?

Mošu i Nikolu nije primijetio. Slijedili su ga, sad u većem, sad u manjem razmaku, već prema tome kako su nalagale okolnosti, pazeći da im se ne bi izgubio iz vida. Prelazili su čas na jednu, čas na drugu stranu ulice kojima je prolazio, vješto i neupadljivo, kao da su čitav život proveli u praćenju ljudi. — Čekali su da ih put dovede do mjesta što povoljnijeg za napad, pa

da onda s nekoliko točnih hitaca svrše konačno ovu akciju, koja se ionako otegnula preko svakog očekivanja.

Bilo je i nepredviđenih situacija. Upravo kad je već bilo dovoljno kasno i dovoljno pusto na ulicama, i kad više nije trebalo oklijevati, Majerhold i djevojka neočekivano su ušli u neku vrtanu gostionicu, valjda na večeru. — Moša i Nikola opet su morali čekati. Do isteka redarstvenog sata ostalo je još svega četrdeset-pet minuta. Vrijeme je, dakle, bilo ograničeno, jer se poslije izvršenog napada trebalo još skloniti s ulica.

Izišli su iz gostionice poslije pola sata. Prošli su još kakvih tridesetak koraka, kad su napadači hitrim, gotovo trčećim koracima prešli s druge strane ulice i našli se pokraj njih.

Opalili su jedan za drugim, naizmjenice. Prvi Moša, drugi Nikola, svaki po dva metka, gađajući s bliskog odstojanja, u lijevu stranu prsiju i pod lijevu lopaticu, u srce. I onda još sam Moša tri metka u Majerholdovo iscereno lice, kad se u padu okrenuo prema njemu. — Veli da mu je u pogledu još tinjala iskra svijesti. Možda je osjetio kaznu, kojoj nije mogao izbjeći.

Pao je u jarak pokraj ceste. Djevojka je kriknula, uhvatila se za glavu i otrčala desetak koraka. Tu je zastala jecajući. — Pazili su da je u brzini ne bi pogodio koji metak.

Čas dva Moša i Nikola su oklijevali. Ocjenjivali su, kamo je pogodnije bježati. Lijevo se prostire Bugarova bašča, desno neke zabačene, tamne uličice, koje vode u pravcu gradskog vodovoda. Odlučili su se za ovaj posljednji pravac i pojurili preko ceste velikim skokovima. Neki revnosni stražar htio im je prepriječiti put i naglo je pošao prema njima. Moša mu je pokazao revolver i stražar je odustao. Nitko drugi nije ih ni pokušao zaustaviti.

Svijet se okupio oko trupla. Nagađali su, tko bi mogao biti ubijeni. — Na Trešnjevci se veoma često dešavaju takve stvari, pa više baš i ne predstavljaju neku naročitu senzaciju.

Ulica je, u času napada, bila puna prolaznika. Slučajno je, za momenat, u tom dijelu grada nestalo struje i jedan se tramvaj prepun ljudi zaustavio baš nedaleko mjesta događaja. Putnici su odmah stvorili gomilu oko policijskih agenata i stražara, koji su se već odnekuda našli pokraj lešine i u notese bilježili iskaze očevidaca.

Lazo i ja također se umiješamo u gomilu, ali nismo se iskazali kao očevici i nismo dali nikakve podatke. Bacili smo samo pogled na mrtvog Majerholda. Bilo je suviše tamno. Vidjela se samo crna masa u jarku i djevojka koja je još uvijek plakala.

»Možda je kakva ljubavna drama?«, nagađao je neki čovjek.

Petnaest minuta kasnije izvijestili smo druga Latu, koji je čekao na Varaždinskoj cesti, da su Moša i Nikola izvršili zadatak, i odmah smo požurili kući, da nas ne bi uhapsili kao noćne šetače. — Lata je izvjestio Čelu, Čelo je izvjestio ...

8. IX 1941.

Jutros, kad sam išao na posao u svoju biblioteku, opet sam susreo Radu Končara. Moja biblioteka je u Zvonimirovoj 8, a U. N. S. u Zvonimirovoj 2. — A Radu Končara traže veoma intenzivno. Pa ipak, on je mirno prolazio baš preko puta U. N. S.-a. Sigurno negdje u blizini stanuje.

Ne znam odakle, ali bio je već o svemu obaviješten. Rekao mi je, da su odlučili primiti me u Partiju.

Predvečer, u nekoj maloj periferijskoj kućici na Krugama,¹⁶ onoj istoj kućici u kojoj smo prije nekoliko dana dobili zadatak da likvidiramo Majerholda, saopćeno nam je da smo postali članovi Partije. To je bilo zvanično saopćenje na našem prvom partijskom sastanku.

— Sastankom je rukovodio Lata. Bilo je veoma svečano.

Dakle, 8. septembar 1941. Treba upamtiti ovaj datum.

10. IX 1941.

Čelo kaže da su ustaše za odmazdu strijeljali veći broj zatvorenika. Približno oko pedeset ljudi. Što možemo. Njima ionako nije bilo spasa. Strijeljali bi ih prije ili kasnije, pod bilo kakvom izlikom ili uopće bez izlike, zato što su komunisti, ili antifašisti, ili Srbi, ili Zidovi...

Tako se ustaško redarstvo osvetilo za svog konfidenta Ivana Majerholda.

Čuje se također, da je uhapšena i Majerholdova djevojka. Policija misli, da je bila s nama u vezi. Naravno da o tom nema ni govora.

11. IX 1941.

Među pedeseticom strijeljanih su i mnogi članovi Partije i simpatizeri. Čelo je saznao za neke od njih. To su: Ivan Macan, Mijo Mesarić, Dragica Hotko, Drago Matovinović — svi članovi K. P. — i Kata Brodarić, simpatizer K. P. — Tko su ostali strijeljani, ne zna se i možda se nikada ne će ni saznati.

Ubija se masovno. Tko jednom padne u ustaške ruke, nema mu spasa. Mogli bi se na prste nabrojiti ljudi, koji su izišli iz ustaškog zatvora. Svake noći veliki crni policijski automobil odvozi ljude u smrt. Ubijaju iza Maksimira i na Rakovom potoku, hladnim i vatrenim oružjem. Čak i ne kriju ta zloglasna mjesta. Čitav grad i cijela zemlja već znaju za njih. Opijeni su uspjesima, ne misle da bi jednom mogao doći dan, kada će za sve te zločine biti kažnjeni. — Ponekad žrtve viču u automobilu, i građani, koji stanuju u ulicama kroz koje prolaze ti automobili smrti, čuju ih.

¹⁶ Kućica naših. simpatizera na zagrebačkoj periferiji »Kruge«. Tamo je neko vrijeme 1941. g. imao ilegalan stan i Rade Končar.

Kako je Tošo Katić primljen u partiju

11. IX 1941.

Tošo Katić bio nam je dobar drug i prijatelj. Njegova je historija kratka i jednostavna. Po zanimanju bio je automehaničar i šofer. Kao i mnogi drugi mladi ljudi u našem gradu, i on je htio da radi za Partiju. Bio je simpatizer. Uspio se povezati i dobio je zadatak da prikuplja sve što je potrebno za borbu. — Njemu se činilo da je najpotrebnije oružje, i on se uglavnom posvetio prikupljanju oružja. To je težak posao.

Mučno se dolazi do oružja i svaki metak predstavlja za nas dragocjenost. Zato se on veoma radovao, kad mu je uspjelo stupiti u vezu s nekim čovjekom, navodno njegovim rođakom iz okoline grada, koji je izjavio da ima dosta oružja i da je voljan dati ga za borbu protiv fašista.

Ugovorili su sastanak na nekom neupadljivom mjestu u samom gradu. Tako je uobičajeno. — Čovjek je stigao tamo u zakazano vrijeme i bez mnogo riječi predao mu tašku punu oružja. Tošo je preuzeo tašku, sa zadovoljstvom konstatirao da je teška, kimnuo čovjeku glavom i pošao svojim putem.

Nekoliko časaka poslije toga opkolili su ga agenti ustaškog redarstva s uperenim revolverima i prije no što se mogao snaći i bilo što poduzeti, stavili su mu lisice na ruke. — Bio je uhapšen. — Naime, čovjek koji mu je predao oružje, doveo je sa sobom i agente. Možda je Tošo Katić bio neoprezan i lakovjeran. Možda se nije smio tako jednostavno dati namamiti u klopku. To više nije važno. No valja konstatirati, da se bez rizika ne mogu izvršavati takvi zadaci.

Treba zamisliti mučionicu ustaškog redarstva, krvnike kojima stoje na raspolaganju sva sredstva, i uopće čitavu tu atmosferu krvi i smrti..., a nasuprot svih tih strahota jednog bespomoćnog mladića koji je uhapšen s punom taškom revolvera i bombi.

Mladići imaju i svoj lični život. Nisu oni samo revolucionari. Vole taj svoj život, i kad se bave opasnim poslovima, strahuju za njega. Imaju svoje manje i veće radosti, svoje nade i svoje iluzije... Katkada u toploj sobi i sigurnosti čvrsto vjeruju, da su itekako sposobni za nesvakodnevna djela i velika junaštva, i čak ozbiljno priželjkuju da im se pruži prilika. Ali kad jednom dođu u pravu kušnju, mnogi ubrzo shvate, da su precijenili vlastitu snagu. Nije rijetko, da se pokolebaju i pokleknu i pred mnogo neznatnijim teškoćama no što je bila ova, u kojoj se našao Tošo Katić...

Ne znamo kako se osjećao on. Znamo da je imao ženu, braću i roditelje, da ih je volio... a sigurno je imao i mnoge druge životne radosti.

Ali poznato je, utvrđeno je na osnovu onoga što se desilo, da je shvatio svu bezizlaznost situacije u kojoj se našao i da se odlučio za časnu i junačku smrt revolucionara.

Pitali su ga, zašto mu je trebalo oružje i kome ga je htio predati. Istraga je započinjala od njega. Od toga da li će govoriti zavisio je njen tok i uspjeh. I tu se više nije radilo o njegovom životu, jer njemu nije bilo spasa. Radilo se o životima drugih, koji su bili na slobodi i koji su dalje djelovali. To su znali ustaše, to je znao i Tošo Katić.

Nije mogao izmisliti bilo kakav imalo vjerodostojan izgovor niti iskonstruirati obranu sračunatu na spas života. Jer, nije se radilo o letku za koji se može reći da si ga slučajno našao na ulici i da si ga htio pročitati iz čiste radoznalosti. Niti o kakvoj sumnjivoj denuncijaciji za djelo koje nije moguće dokazati. Radilo se o taški punoj revolvera i bombi i o čovjeku koji mu je tu tašku predao, s kojim je on još od prije bio povezan, a taj je bio agent-provokator.

Mogao je, dakle, ili odgovoriti na pitanje i provaliti svoje drugove, pa se nadati eventualnom pomilovanju, računati na onu minimalnu šansu, koja u stvari i nije postojala, ali u koju mnogi u takvom položaju ipak vjeruju ... ili šutjeti uporno i do kraja, željno očekujući smrt, koja rješava svih muka. I on je odlučio šutjeti.

Ne treba opisivati sve vrste i stupnjeve mrcvarenja koji su na njemu bili primijenjeni. Opće je poznato, kako muče ljude na ustaškom redarstvu i za mnogo manje stvari. Ali da se radilo i nožem i iglama i vatrom i svim drugim prokušanim sredstvima koja su već mnogima, i to ne baš samo slabijima, otvarala usta, u to ne moramo sumnjati.

Trpio je i, ako mu usta nisu bila zapušena, vikao, ali nije odgovarao ni na jedno pitanje koje bi moglo biti od interesa za istragu, čak ni na obična uvodna pitanja kojima su ga taktizirajući pokušali navesti na razgovor.

Tko će znati koliko je puta u toku višednevnog mrcvarenja Tošo Katić bio na granici svoje izdržljivosti? Koliko se puta pokolebao i kad je proživljavao krizu?

— Ali pokleknuo nije. — A onda, u jednom momentu, njegov se otpor počeo lomiti. On je bar tako osjećao. Činilo mu se da više neće biti u stanju podnositi muke. Prestao je biti siguran u sebe, u svoju šutnju. Zato je prikupio posljednje ostatke snage i u pogodnom času istrgnuo se iz ruku mučitelja i sunovratio kroz prozor u zatvorsko dvorište.

Soba iz koje se survao nalazi se na drugom katu, dvorište u koje se bacio je betonirano, ali on nije imao sreće. Ostao je ležati krvav i polomljenih udova i rebara, bez svijesti, ali ipak, bio je još uvijek živ.

Bit će da ustaški istražitelji nisu ni poslije ovog događaja posvema izgubili nadu u konačan uspjeh istrage. Nisu ga dotukli, iako je bio mnogo više mrtav nego živ. Otpremljen je u bolnicu na liječenje, kako bi, ukoliko ostane na životu i čim mu se stanje donekle popravi, mogli nastaviti...

Drugovi su uspjeli povezati se s njim, dok je ležao u bolnici, iako se nalazio pod stalnom ustaškom stražom. Saopćili su mu preko nekih simpatizera, koji su radili u bolnici, da je primljen u Partiju. — I zamislite, kažu da se tome neobično radovao. Bio je sretan. Pokušavalo se izvući ga iz bolnice i spasiti, ali nije uspjelo.

— Ipak, dospio je ispričati sve ovo, i tako se saznalo za njegov slučaj.

Nije podrobnije poznato što se poslije toga s njim dešavalo. Zna se samo, da više nije živ. Ubili su ga negdje u Maksimiru ili na Rakovom potoku. — Nitko od ljudi s kojima je bio povezan nije provaljen. To znači da je naš drug i prijatelj Tošo Katić šutio do smrti.

To nam je danas ispričao Rade Končar.

Omladinci sa Svetica

13. IX 1941.

Jučer se desio čudan događaj.¹⁷ Čini se da nas u gradu već ima previše. Isplanirali smo, i to precizno isplanirali, napad na autobus koji vozi njemačke avijatičare na Borongajski aerodrom i obratno. Izvršeno je izviđanje terena, određeno je mjesto s kojega treba izvesti napad i pripremljene su bombe. — Napad je bio predviđen za danas navečer. — Vjerujem da bi nam dobro uspio i da nitko od nas ne bi stradao. S mjesta odakle smo namjeravali napasti nije teško pobjeći.

Jutros smo saznali — obavijestio nas je Lata — da su nas pretekli omladinci¹⁸ sa Svetica. Oni su sinoć dočekali taj isti autobus na uglu Zvonimirove i Harambašićeve ulice, odakle on i polazi, i bacili na njega dvije defenzivne bombe. U onoj nervozni bacili su ih malo prejako, tako da su probile oba stakla autobusa i eksplodirale na cesti pokraj njega. Svega su dva avijatičara lakše ranjena.

Ipak, najvažniji je moralni učinak akcije, a taj nije izostao.

¹⁷ Svetice, gdje se ovo dogodilo, na istočnoj su zagrebačkoj periferiji.

¹⁸ Napadači su nešto kasnije slučajnom provalom otkriveni i uhapšeni. Bili su to: Adam Brunnić, Branko Milišić i još neki. Ubijeni su nakon zvjerskog mučenja.

Diverzija u Glavnoj pošti

U isto vrijeme dobili smo novi zadatak. Sutra se sprema velika ofenziva. Naš položaj je kod Miramarskog podvožnjaka. Treba da napadnemo bombama ustaše kad budu prolazili kamionima iz svojih kasarni na Trnjanskoj cesti u pravcu centra grada. Pretpostavlja se da će proći kroz podvožnjak. — Bombe imamo još od ranije. Trebale su poslužiti za napad na njemački autobus.

Druga udarna grupa ima zadatak da zaposjedne Kanalski podvožnjak, jer ustaše mogu krenuti i tim putem. Ali vjerojatniji je Miramarski podvožnjak.

Odmah smo išli u izvidanje. Veoma je nepovoljno. Na hrptu Miramarskog podvožnjaka, kojim ide željeznička pruga i stalno prolaze vlakovi, nalazi se ustaški stražar s puškom. — Teško je zbog toga zadržavati se tamo, jer ćemo svakako izazvati sumnju toga stražara. A jedino s tog mjesta mogle bi se dobro baciti bombe.

14. IX 1941.

Opet baš u nedjelju. Vrijeme je danas bilo veoma lijepo i toplo. Mnogo je ljudi bilo na ulicama. Šetali su i zastajkiivali po uglovima, sjedili u kavanama i slastičarnama, išli na matineje i uopće živjeli kao i uvijek u lijepim danima odmora.

Točno u 12.30 sati začule su se dvije potmule detonacije. Sva stakla na zgradi glavne pošte u Jurišićevoj ulici prsnula su u paramparčad, a kroz prozore je izletjela na ulicu ogromna količina kancelarijskog papira. Ljudi su u panici poletjeli i potražili mrtve uglove. Jurišićeva ulica ostala je za kraće vrijeme gotovo pusta.

Nas četvorica, pošto smo čuli detonacije — bio je to za nas signal — požurimo prema Miramarskom podvožnjaku. Tamo stignemo za kojih pet minuta. Tako je bilo isplanirano. Deset minuta poslije toga projuri iz grada u pravcu ustaških kasarni na Trnjanskoj cesti ustaški kurir na motociklu. — I to je bilo predviđeno.

— I još za svega desetak minuta projure ispod podvožnjaka, u pravcu grada, dva kamiona puna ustaša.

— Pred njima je vozio isti onaj kurir na motociklu. Točno kako smo i očekivali.

Nas četvorica ostali smo stajati. Bombe nismo bacili. To, naravno, nije bilo predviđeno. — Naime, ustaše su naišli ranije no što smo očekivali i kad su naišli, mi još nismo bili na bedemima podvožnjaka. Radi onog stražara na hrptu podvožnjaka bilo je nezgodno odmah se tamo postaviti... Ipak, naša je krivica što akcija nije uspjela.

Izvijestili smo Latu. Nije nam prigovorio. Možda zato što je diverzija na pošti uspjela izvanredno.

15. IX 1941.

Evo kako je bilo na pošti. Danas nam je Čelo ispričao sve u detalje.

Neki bravar iz Paromlinske ceste, simpatizer, izradio je po narudžbi limene kutije, koje su bile prilagođene dimenzijama glavnih vodova gradske telefonske centrale i visoko frekventnih postrojenja.

Domobranski poručnik Augustinović,¹⁹ također simpatizer, nabavio je potrebnu količinu eksploziva.

Čuljat²⁰ je bio mehaničar kod telefonskih uređaja na gradskoj automatskoj centrali.

Markon²¹ je bio mehaničar kod specijalnih visoko-frekventnih uređaja za međugradske veze.

Obojica bili su mladići od dvadeset godina — skojevci.

Oni su već ranije izradili plan diverzije.²² Za vrijeme noćne službe užurbano su vršili pripreme.

Problem je bio, kako unijeti eksploziv u zgradu. — Radilo se o količini od 21 kg trotila. — Svi ulazi u prostorije telefonskih uređaja bili su pod stalnom stražom redarstva. — Agenti su pretresali svakoga prilikom ulaza i izlaska, i to temeljito.

Na dan 11. septembra, dakle tri dana prije diverzije, Čelo se uputio fijakerom do željezničke stanice. Sa sobom je ponio velik paket, naslovljen na adresu:

Slavko Markon, mehaničar na Glavnoj pošti — Zagreb

— Jurišićeva ulica. — Pred poštom II na Glavnom kolodvoru fijaker se zaustavio i Čelo je izašao. — Paket je uzeo sa sobom. — Tamo ga je već čekao nepoznat čovjek. (Bio je to Slavko Markon, osobno, ali Čelo ga tada još nije poznao.) S riječima: »Gospođa je poslala paket« Čelo je uručio pošiljku neznancu — Markonu. — Ovaj je odmah predao paket poštanskom službeniku kojega je doveo sa sobom. Poštanski službenik unio ga je istog časa pored službujućeg stražara u zgradu Pošte II.

Narednog dana paket je zajedno s ostalim pošiljkama automobilom prevezen na Glavnu poštu u Jurišićevoj ulici. — (Takva je bila dnevna praksa. — Paketi se svakog dana voze s kolodvora u Glavnu poštu, a odatle se uručuju adresantima.)

Istog dana, 12. septembra, Markon je primio dežurstvo kod automatske centrale. — U 13 sati dostavljač mu pozvoni na vrata i preda mu paket. On ga odmah pohrani na najsigurnije mjesto, u priručni magazin.

To je bio put eksploziva od domobranskog skladišta, odakle ga je ukrao domobranski poručnik Augustinović, pa preko Čele, Markona i nepoznatog poštanskog službenika, do

¹⁹ Umro poslije Oslobođenja.

²⁰ Josip Čuljat. Živio u Zagrebu nakon oslobođenja i bio je na dužnosti je direktora pošte.

²¹ Slavko Markon. Živio u Beogradu, kao visoki poštanski funkcionar.

²² Akcija je bila organizirana i izvedena na inicijativu C. K. K. P. H. i Rade Končara, osobno. Izvođenje je povjerenjeno M. K. Zagreb. Tehničke pripreme izvršili su Josip Culjat i Slavko Markon.

Pošte II na Glavnom kolodvoru i odande automobilom do Glavne pošte, gdje je uručen Slavku Markonu, koji ga je spremio u priručni magazin. Tako je i taj najteži problem uspješno riješen.

Uz našeg mehaničara kod visokofrekventnih uređaja za međugradske veze stalno se nalazio njemački vojnik.

— Postavili su ga zbog osiguranja uređaja, jer Nijemci su i te kako bili zainteresirani za međugradske veze. — (Tu su, naime, bili i specijalni uređaji njemačke komande za održavanje veza s Bečom, Berlinom, Beogradom i Atenom, a preko njih idu i telefonski vodovi iz Berlina do Odese i Sofije.) — Tog njemačkog vojnika trebalo je onemogućiti. — U njegovu prisustvu nije bilo moguće montirati paklene strojeve. Zadatak je preuzeo Joža Čuljat.

Markon i Čuljat izmijenili su sa svojim kolegama dane dežurstva izmisliši neke privatne razloge. — Stvar se morala podesiti tako, da se njih dvojica u određeno vrijeme nađu zajedno. Trebalo je također riješiti i problem dežurne telefonistice. — Ta je morala biti upućena u stvar.

U subotu, 12. septembra, točno u 12 sati Markon i Čuljat nastupe smjenu dežurnih mehaničara, a Nada Galjer smjenu dežurne telefonistice.

Sve je bilo spremno.

Rad je započeo odmah. Trebalo je još mnogo toga učiniti. Bilo je sedam kutija eksploziva. Na svaku od tih sedam kutija montirali su sve potrebne dijelove za električno paljenje. Kad je to bilo završeno, kutije su postavljene najprije na tri predviđena mjesta gradske automatske centrale i poslije na dva mjesta visokofrekventnih međugradskih postrojenja koja se nalaze kat niže, te još na dva mjesta u takozvani razdjelnik.

Za vrijeme dok su Markon i Čuljat radili na metar udaljenosti od mjesta na kojem je montirana jedna paklena mašina, njemački je vojnik spavao mrtvačkim snom totalno opijenog čovjeka.

Čuljat je dobro izvršio zadatak i opio ga do nesvjestice.

Kada su kutije sa trotilom postavljene na određena mjesta, povezane su električnom žicom one u drugom s onima u trećem katu i sve su priključene na određeno mjesto u gradskoj automatskoj centrali, gdje završava linija jednog telefonskog aparata. — Udešeno je tako, da se dizanjem slušalice tog telefonskog aparata negdje u gradu, u nekom stanu, odmah izazove eksplozija svih paklenih strojeva u oba kata.

U sedam ujutro sve je bilo gotovo.

U osam sati ujutro Čuljat, Markon i ostali učesnici u organizaciji diverzije koji su morali biti kompromitirani, krenuli su vlakom u pravcu Karlovca da se prebace na Kordun u partizane.

U 12.30, dakle u vrijeme kad je diverzija izvršena, bili su već na domaku partizana.

U Tuškancu, u stanu Olge Milčinović, profesorice, jedan je čovjek podigao u dogovoreno vrijeme slušalicu s telefonskog aparata. — U gradu su se začule dvije detonacije, jedna za drugom. — Trebala se začuti samo jedna detonacija. — Ali čovjek je prekratko vrijeme zadržao slušalicu u ruci, tako da je došlo najprije samo do eksplozije u III katu na automatskoj centrali. — Policajci su uletjeli u zgradu i, u namjeri da spriječe eventualnu eksploziju na drugim mjestima, naredili su da se iskopča akumulatorska baterija. — Ali na taj su način oni sami upravo i izazvali drugu eksploziju i ispravili propust čovjeka u Tuškancu. — Ipak, uslijed pogreške kod montaže jedan od paklenih strojeva nije eksplodirao.

Jedan redarstveni pristav poginuo je na licu mjesta. Pet ustaških agenata, dva njemačka vojnika i jedan njemački oficir, vjerojatno Gestapovci, ranjeni su. Nitko od poštanskih službenika i građanskih lica nije stradao.

Kažu da je materijalna šteta velika. Još je veći moralni učinak. Do daljnjeg ustaše se neće moći služiti svoj im »brzoglasom«.

Ćelo veli da se Končar u času eksplozije nalazio u gostionici »Sidro«, u Vlaškoj ulici. — To je neposredna blizina Glavne pošte. — On se s njim našao istog dana u 5 sati popodne.

Na Kanalskom podvožnjaku čekala je druga udarna grupa. Kod njih ustaše nisu naišli. Razočarani što im se nije pružila prilika za akciju, počeli su krstariti istočnim predjelima grada i tražiti priliku za akciju. Oko 4 sata popodne jedna je ustaška postrojba krstarila tim dijelovima grada. — Poslije poštanske diverzije grad je bio pun ustaša, gestapovaca, agenata i doušnika. Vršili su racije, legitimirali i pretresali prolaznike, blokirali čitave četvrti i hapsili sumnjive ljude. — To je bio zadatak i ove ustaške formacije.

U Vrbanićevoj ulici, kod crkve majke božje lurdske, omladinci iz udarne grupe napali su ih bombama. Dvanaest ustaša je ranjeno. Dva druga iz grupe uhvaćeni su Živi. To su Rudolf Kroflin,²³ metalski radnik, i Vlado Gluhak,²⁴ trgovački pomoćnik. — Obojicu dobro poznajemo, kao i oni nas. Zajedno smo lovili Majerholda, a i inače smo održavali s njima stalnu vezu. — Uvijek isto pitanje. Hoće li progovoriti?

Već ujutro osvanulo je na svim oglasnim stupovima i svugdje po zidovima tjeratica za izvršiocima diverzije na Glavnoj pošti. Na plakatu su fotografije Vilima Galjera²⁵, poštanskog činovnika, njegove žene Nade, također poštanske namještenice, te Slavka Markona, poštanskog tehničara, i Josipa Čuljata, činovničkog vježbenika. — Prisustvo žene, mlade i lijepe, daje čitavoj stvari uzbudljiv i pomalo romantičan ton, a sve što je uzbudljivo i romantično izaziva simpatije građanstva.

— Naveliko se komentira događaj i nagađa hoće li ustaškoj policiji i Gestapou uspjeti da uhvate ove ljude, naročito Nadu Galjer. Ima već stotinu verzija o tome, kako su je vidjeli prerusenu u staricu i tome slično.

²³ Ubijen poslije zvjerskog mučenja na ustaškom redarstvu. Proglašen nar. herojem.

²⁴ Ubijen poslije zvjerskog mučenja na ustaškom redarstvu.

²⁵ Poginuo u februaru 1942. g. u borbi protiv ustaša kod omnja. Tada je bio sekretar partijske ćelije u Glavnoj pošti i jedan od organizatora diverzije.

— Mašta radi.

— Nada Galjer²⁶ zaista je još jedina od kompromitiranih poštara u gradu. — Ali neće je naći. Ustaško redarstvo ucijenilo im je glave na 100.000 kuna. Iako kune ne vrijede mnogo, ovo je svakako zavodljiva suma i mnogi će agenti i konfidenti pokušati da je dobiju. — Neće se obogatiti, prekasno je. — Počinioci su na sigurnom mjestu, kamo agenti ne mogu.

²⁶ Živjela u Zagrebu poslije Oslobođenja

Španac

22. IX. 1941.

Dobili smo novu vezu. Lata i Čelo otišli su na neki drugi sektor rada . . .

Taj čovjek već je čekao na uglu Buconjičeve i Vinogradske. Bilo mi je malo neprijatno, što je došao prije mene. Čelin opis je odgovarao i nije bilo teško prepoznati ga. Za svaku sigurnost prođem jednom pored njega i dobro ga pogledam. Bio je onizak i dosta krhke tjelesne građe.²⁷ Nosio je sivo odijelo, na glavi je imao tamnosivi šešir, a u lijevoj ulici držao je smotane novine. Smotane novine u lijevoj ruci, to je ugovoreni znak. Ocijenio sam ga otprilike na tridesetpet godina starosti. Djelovao je kao običan građanin, recimo mali činovnik ili zanatlija na večernjoj šetnji. — To je, dakle, bio Španac. Čelo mi je o njemu pričao. — Osjetio sam da me obuzima lagana trema. Pokušam je svladati, pristupim mu odlučno i razgovijetno izgovorim javku: »Dobar večer, molim vas gdje je Hercegovačka ulica?«

On me pogleda, osmjehne se jedva primjetno i odgovori:

»Dodite sa mnom, pokazat ću vam.«

Neko vrijeme išli smo šutke svaki sa svojim mislima.

»Uvijek započinje ovako šutnjom«, pomislim sjećajući se ranijih sličnih susreta s nepoznatim drugovima. Onda mu kriomice zavirim u lice, ne bih li nekako stekao prvi utisak o tom čovjeku.

Iz Špančeva lica nije se dalo ništa pročitati. Ono je odražavalo samo neku blagu ozbiljnost. On prvi prekine šutnju:

»Odsada ćemo se često sretati, ali ne prečesto. Radit ćemo zajedno«, obrati mi se. Govorio je mirnim, prijaznim glasom. Padnu mi na um Čeline riječi... »To ti je stari konspirator, profesionalni revolucionar i iskusni ilegalac, koji se vratio iz Španije.« — Tako je za mene i moje drugove uvijek ostao »Španac«.

»Čelo mi je govorio o vašoj grupi. Samo nisam sve upamtio ... Koliko vas ima?«, nastavio je.

»Svega četvorica. Svi smo nekompromitirani. Živimo legalno«, odgovorim.

»To je dobro. Samo, kako će dugo trajati«, reče Španac i nasmije se.

Ma tramvajskoj stanici zastanemo čas dva, da pričekamo tramvaj. — Trojica mojih drugova čekali su na zakazanom mjestu da dovedem Španca. — Ušli smo u prvi tramvaj koji je vozio u pravcu centra.

»Tvoji drugovi čekaju?«, upita me.

²⁷ Božo Dakić, španski borac. U to vrijeme ilegalno je radio u Zagrebu. Bio je član M. K. Zagreb i ruko vodio je udarnim grupama u gradu. Umoren je poslije strašnih muka na ustaškom redarstvu u Zagrebu negdje u januaru 1942. g. Proglašen narodnim herojem.

»Čekaju« ...

Prekine me jaki tresak. Nešto je palo na pod. Pogledam i opazim da je Špancu kroz nogavicu skliznuo revolver, i to pozamašna pištoljčina velikog kalibra. — Tramvaj je bio pun ljudi i svi su zurili u Španca i njegov revolver. — Neka žena povikne: »Gospon, pazite na tog vraga, mogel bi eksplodirati!«

Španac se nasmije prostodušno, mirno se prigne, podigne revolver i strpa ga pod kaput. — Putnici su i dalje gledali u nas, ne bez respekta.

»Nespretno je ispalo«, Šapne mi na uho. »Ali čini se da je dobro prošlo. Misle da sam policijski agent.« — On namigne obješenjački i mirno nastavi sa mnom razgovor.

Ne znam zašto, ali od tog momenta Španac mi je postao simpatičan.

Na sastanku smo razgovarali o Kroflinu i Gluhaku, španac kaže da su još uvijek na životu. Muče ih na policiji već osam dana. Do sada nisu progovorili. — Nitko nije s njima u vezi pao. — Neki dan Kroflin je uspio pobjeći. Ne zna se kako, ali činjenica je da je uspio pobjeći iz zatvora. — Mora da više nije bio pri čistoj svijesti, jer se pokušao sakriti u vlastitom stanu. — čovjek može lako poludjeti pod mukama... Sasvim sigurno može... Istog dana agenti su ga pronašli i ponovo odveli u zatvor.

Moramo biti oprezni. Ne može se znati hoće li gluhak i Kroflin izdržati do kraja. Neki su se držali dobro dugo vremena, čak i po nekoliko mjeseci, a na kraju su ipak počeli provaljivati.

Zato sada živimo poluilegalno. — Poluilegalnost je dosta čudno stanje. Ne spavamo više kod svojih kuća, nego kod prijatelja koji su nekompromitirani. Oni opet ne znaju zašto to činimo, kad nas nitko ne progoni i kad već inače svakog dana redovno idemo na posao. — Kao da nas baš moraju tražiti u stanu. Može im lako pasti na pamet da nas potraže i tamo gdje radimo.

Napad na njemačke avijatičare

29. IX 1941.

Španac neće da daje konkretne zadatke. U tom pogledu on se razlikuje od Late i Čele. Kaže da imamo slobodne ruke i da moramo raditi na vlastitu inicijativu. Tako nam vrijeme prolazi u dogovaranju, sastajanju i planiranju nekakvih akcija, koje se obično ne mogu izvesti uslijed raznovrsnih objektivnih razloga. – Nema baš ni Španac baš ni mnogo vremena da se s nama bavi. Čini mi se da je zadužen za sve udarne grupe u gradu, a da tih ima sve više.

Uslijed čestih sastanaka, međusobnih dogovora i uopće uslijed potrebe povezivanja, mi se već gotovo svi međusobno poznajemo, ili bolje rečeno saznajemo da se poznajemo još od prije okupacije ...

Baš jučer imao sam smiješan doživljaj. Poslali su me da se sastanem s nekim čovjekom u Buconjićevoj ulici. (To je takva slabo prometna ulica, u kojoj se može sastajati, a da to ne izazove sumnju). Taj čovjek treba da mi preda paket, u kojem će biti domobranska uniforma. — Ugovoreni znaci: on nosi u lijevom džepu kaputa novine (Hrvatski narod), a ja, u desnoj ruci, također smotane novine. — Pristupam mu i izgovaram javku: »Molim vas, imate li šibice? — on odgovara: »Imam, ako me poslužite jednom cigaretom.« — Dakle, sve je bilo po propisu. — Došao sam točno u zakazano vrijeme na zakazano mjesto i ugledao svog dobrog znanca, kojeg poznajem već pet, šest godina. Imao je Hrvatski narod u lijevom džepu kaputa i sve drugo prema dogovoru. — Nasmijali smo se obojica i on mi je uručio paket s uniformom i bez javke.

Kroflin i Gluhak se još uvijek drže junački. Nikoga nisu provalili, iako ih muče već punih petnaest dana. I dalje ne spavam kod svoje kuće. Međutim redovno idem na posao u svoju biblioteku. — U biblioteci sam ustrojio mali arsenal oružja i municije, i to iza starih kompleta časopisa »Hrvatska revija«. — To nikada nitko ne čita, a osim toga samo ja imam ključeve ormara. Tu držim nekakve stare revolvere na bubanj, municiju i bombe ...

Svakog jutra, prije no što odem na posao, prošećem do kuće. Imam sa ženom ugovoreni signal za slučaj da me policija traži. Prije nego što ih pusti u stan, ona treba da izvjesi na prozor plavi pulover. Prema tome, ako nema plavog pulovera na prozoru, nisu me tražili, a ako ga jednog jutra ugledam, znači bili su i ne smijem ulaziti u stan, jer bi me mogli čekati.

Od 7. septembra do danas naša udarna grupa nije radila zapravo ništa. Osobito nas peče neuspjeh kod Miramarskog podvožnjaka. S malo više odlučnosti i hrabrosti mogli smo izvršiti taj zadatak. — Pa i te »objektivne« okolnosti zbog kojih mirujemo i ne poduzimamo ništa često su ipak i subjektivne prirode. Čovjek ipak nije uvijek raspoložen da stavi glavu na kocku. Potrebna je psihološka priprema, a ta kod sviju nas traje već malo predugo. — O tom smo ovih dana, međusobno, mnogo razgovarali.

Moša se razbolio. Naime, ima čir na koljenu pa ne može hodati. Tako nas je u stroju ostalo svega trojica: Lazo, Nikola i ja.

30. IX 1941.

Odlučeno je. Danas ćemo nešto učiniti, ali što, to još ni sami ne znamo. Prosto ćemo tražiti priliku i svakako ćemo je i naći, jer kad je namjera zaista čvrsta, prilika se može naći uvijek.

— Najviše nas privlače njemački avijatičari, i to iz slijedećih razloga: Prvo, to su zračni razbojnici, koji svakog dana bombardiraju naša nezaštićena sela, drugo, više vrijedi ubiti avijatičara nego uništiti neprijateljski avion, i treće, u našem gradu, koliko nam je poznato, do danas još nije životom platio nijedan pripadnik »Wermachta«. Omladinci sa Svetica napali su ih doduše, ali samo su dvojicu lakše ranili...

1. X 1941.

Uspjelo je. Sinoć, nešto prije sedam sati, opazimo u Zvonimirovoj ulici, kod ulaza u Union²⁸ kino, tri njemačka podoficira. Bili su avijatičari. Odlučismo da ne tražimo dalje. Išli su u kino, na predstavu koja počinje u sedam sati. Odlučili smo da ih poslije predstave dočekamo, slijedimo i na pogodnom mjestu napadnemo.

— Kao dobri poznavaoći prilika u ovom dijelu grada pretpostavljali smo, da će avijatičari po završetku filma poći najvjerojatnije Zvonimirovom ulicom u pravcu Borongajskog aerodroma, na kojem je zacijelo smještena njihova jedinica. Zato, za vrijeme dok su avijatičari gledali film, pođemo u izviđanje. Za napad smo odabrali ugao Zvonimirove i Rusanove²⁹ ulice. Tu se pruža dobra mogućnost bijega poslije izvršene akcije. Film je završio nešto prije 9 sati. Avijatičari iziđu među prvima iz zgrade. — Nas trojica provjerimo, jesu li se uputili predviđenim smjerom i, pošto smo se uvjerali u to, požurismo pred njima do određenog ugla.

— Lazin je bio desni, Nikolin lijevi, a moj srednji avijatičar.

(To je bilo uoči prvog ubijanja, a u meni, u mojoj nutrini, nije bilo ama baš nikakve odvratnosti prema namjeravanom činu. Jer to i nije bilo ubijanje. To je bila borba, oružana borba protiv neprijatelja, u kojem ne gledaš čovjeka koji i sam možda ima i zacijelo ima svoj intimni život sa svojim bolima i radostima, sasvim sličan tvom intimnom životu, već naprosto vidiš u njemu samo neprijateljsku jedinicu, neprijatelja kao pojam. — Sve su mi misli bile koncentrirane jedino na to da sa svoje strane učinim sve, kako bi naša akcija potpuno uspjela. — Pa ipak, dok su avijatičari koračali prema nama i primicali se sve više, u očekivanju odlučnog momenta počela se u meni rađati zebnja. Tijelom su strujali žmarci kao od treme uoči kakvog velikog događaja, u kojem se treba okušati i pokazati svoju sposobnost i vrijednost. Ali to nisu bili samo žmarci straha pred neizvjesnošću. U mom je raspoloženju, u mojoj uzbuđenosti uslijed događaja koji će se sada začas desiti, bila sadržana i želja za sudjelovanjem u akciji, koje se nikako ne bih htio odreći niti svoje mjesto prepustiti ma kom drugom.)

Zasuli smo ih vatrom s bliskog odstojanja. Nikola je gađao svoga, Lazo svoga i ja svoga Nijemca. — Još i sada mi u ušima odzvanjaju njihovi krikovi, praćeni zaglušnom revolverskom paljbom.

Prvi hitac odagnao je osjećaj zebnje i treme. — Taj prethodni osjećaj nalik je onom tjeskobnom raspoloženju, koje čovjek osjeća i u običnom životu, kad treba da stane okom u oko nekom činu koji mora izvršiti, a smatra ga opasnim ili ga se pribojava. Strahuje misleći

²⁸ Današnji naziv »Mosor kino«.

²⁹ Na tom mjestu podignuta je poslije oslobođenja spomen-ploča u znak sjećanja na ovaj napad.

na taj čin, a kad dođe odsudan čas i kad je već sve započelo, sve ispada jednostavnije i manje strašno.

Tako sam se i ja odjednom našao u nekom neodređenom odsutnom i magičnom duševnom raspoloženju. Kao da me je netko hipnotizirao. Jedva da sam postupao sasvim svjesno.

Tijela avijatičara grčila su se preda mnom na pločniku u posljednjim životnim trzajima, i ja sam automatski dalje pucao u njih, sve dok se nisu sasvim smirila. — Moj avijatičar pao je odmah preda mnom na mjestu. Nikolin je otrčao nekoliko koraka naprijed i također se zgrčio pored telegrafskog stupa. Lazin avijatičar odtetirao je čitavih dvadesetak koraka i onda se uhvatio za drvo ulične aleje, postajao čas dva i potoni se polako skljojao na travnjak pored puta.

Osjetila su usprkos odsustvu razumnog djelovanja i dalje vršila svoje funkcije. Mozak je zabilježio sve, pa i najsitnije detalje s mjesta napadaja i s ulice, a izostala je samo sposobnost povezivanja tih detalja i zaključivanja s njima u vezi. — Tek kasnije, kad je mozak počeo opet normalno raditi, mogao sam, jer je sve bilo registrirano u pamćenju poput bilježaka u notesu, rekonstruirati sve što se desilo u povezanu cjelinu. — Ne znam je li takva slika akcije potpuno realna i objektivna, ili je ipak više nerealna i subjektivna.

Nijemci nisu pokazali nikakve sklonosti za otpor. Nesreća ih je snašla i suviše neočekivano. Ulica u kojoj je dotada bilo dosta ljudi odjednom je ostala pusta. Pretvorila se u poprište našeg obračuna s avijatičarima, i na njoj smo ostali samo mi i oni. — U Času napada odjednom se na cesti do nas našao plavi aerodromski autobus. Isti onaj autobus, koji smo dan ranije namjeravali napasti. Bio je pun njemačkih vojnika — avijatičara. Zaustavio se naglo i svi su oni, na vrat na nos, poskakali iz njega i posakrivali se po okolnim uličicama i dvorištima. — Da su bili snalažljiviji, moglo nas je to stajati glave. Možda nisu imali oružja. — Meni se u onom momentu sve to učinilo sasvim uzgrednim događajem, koji ni u koliko ne može utjecati na daljnji tok akcije. Instinkt nije opominjao na opasnost.

Nitko nas nije progonio. Nije trebalo ni bježati. Udaljili smo se mirnim, malo brzim koracima i začas stigli do željezničke pruge. — Pod kaputima revolveri su bili pripravnici za slučaj, ako nas netko pokuša spriječiti u bijegu. — Zaista, sve se odigralo veoma jednostavno.

(Kad danas o tome razmišljam, čini mi se sve izvanredno teško i komplicirano, ali u stvari nije bilo tako. Sve zavisi o tome, kakav stav i odnos zauzme čovjek prema životu i kakvi su mu zadaci. A mi smo bili partizani.)

U Heinzelovoj ulici, na sajmištu, nije više bilo nikakve opasnosti. — Tako nam se činilo. Rijetki prolaznici, koji su čuli pucnjavu, pitali su nas što se desilo. Isto pitanje postavljali smo i mi njima. Za nas je akcija bila završena, uspješno i bez vlastitih gubitaka, i mi ćemo, sva trojica, sutra ujutro biti opet na našim radnim mjestima i komentirati s našim znancima i kolegama jučerašnje događaje.

Ali pri ovakvom poslu ne zna se nikada, gdje je prava opasnost. Uvijek je mnogo lakše napasti, nego poslije izvršenog napada izvući živu glavu. Tako se dogodilo i ovaj put. Zlo je nastalo baš onda, kad ga nitko od nas trojice više nije očekivao, slučajno i iznenada.

Pred nama je tvornica Gaon u Ivkančevoj ulici. Lijevo se ide prema tvornici papira i rampi na željezničkoj pruzi. Iza željezničke pruge je istočna gradska periferija: Plinarsko naselje, vrtići, Radnička cesta, Kanal i Sigečica. To je gusti splet mračnih uličica i kojekakvih zakutaka, u kojima bi teško našao i zalutalog slona, a kamoli čovjeka. — Ali da se dođe do tih uličica i zakutaka treba najprije prijeći rampu i željezničku prugu. — Ravno naprijed od tvornice Gaon je produžetak Ivkančeve ulice, koja vodi prema gradskom centru do Krešimirovog trga. Desno od tvornice Gaon nalaze se također male ulice, koje spajaju Ivkančevu i Zvonimirovu ulicu. Tu, između Ivkančeve i Zvonimirove ulice, ima mnogo praznih gradilišta, na kojima po danu djeca igraju nogomet, ima džbunja i ćoškova, u kojima se također može dobro skrivati.

Lazo i Nikola krenuli su lijevo prema rampi kod tvornice papira i željezničkoj pruzi. Obojica su stanovali negdje na krajnjoj istočnoj periferiji. Ja sam produžio Ivkančevom ulicom do kuće u kojoj je bio stan mojih prijatelja kod kojih sam stanovao, zapravo skrivao se, jer se još uvijek nije moglo znati hoće li Kroflin i Gluhak izdržati muke do smrti. — Ivkančeva ulica nije potpuno izgrađena do kraja. Osobito je slabo izgrađena njena lijeva strana, ako se ide od Gaona. Na duljini od gotovo dvjesta metara, možda i više, proteže se drveni plot tvornice ulja.

Do mog stana bilo je još stotinjak metara. Išao sam pored tog plota od uljare i razgovarao s nekim starim željezničarom, koji se vraćao kući i bio »dobre volje«, — Do mog stana trebalo je prijeći još kakvih stotinjak metara. — Odjednom započne brza paljba. Meci su nam zujali iznad glava i oko nas, udarali o drveni plot i probijali ga. Paljba je dolazila iz pravca tvornice papira. Istog časa shvatio sam, da su Lazo i Nikola morali naići na zasjedu kod rampe na željezničkoj pruzi i da vjerojatno pucaju na njih, a ne na mene. Paljba je čas dva jenjala i onda započela još žešće. — Nije mi preostalo drugo nego da ubrzam korake i da se što prije sklonim s ulice. — Počeo sam lagano trčati na zaprepaštenje željezničara koji je bio »dobre volje« ... »Ne boj se!«, vikao je za mnom. »Svaki metak ne pogađa« ... i produžio mirno svojim putem ...

Na vratima kuće u kojoj sam »poluilegalno« stanovao upravo se njemački Hauptmann opraštao s djevojkom. — Poznavao sam je iz viđenja. Stanovala je u istoj kući. Hauptmann me upita »zašto pucaju«? Odgovorio sam da ne znam. — Nije me mogao dovesti u vezu s pucnjavom, jer sam odmah pošto je započela bio već pokraj njega. A i djevojka me poznavala kao mirnog i bezazlenog čovjeka, koji često posjećuje svoje prijatelje u kući. — Da sada kod njih i spavam, to naravno nije znala. — Postajao sam s njima nekoliko minuta u veži. Hauptmannu se žurilo. Htio je otići, ali djevojka ga nije puštala. Bojala se da mu se što ne desi. — Nije mi bilo drago, što se Hauptmann zatekao ovdje. Možda sam mu ipak sumnjiv i ako potjera stigne dovde, a to zavisi o pravcu bijega Laže i Nikole, mogao bi ih upozoriti na mene. — Ipak, oprostim se od njih i popnem se na treći kat u svoj stan.

Mojih stanodavaca³⁰ nije bilo kod kuće. U stanu sam našao samo profesora,³¹ mog prijatelja, koji je bio podstanar. Lako je odgonetnuo da između mene i pucnjave na ulici postoji uzročna veza. — Kaže da se to lijepo moglo vidjeti po izražaju moga lica. — Što će biti, ako je i Hauptmann uspio pročitati nešto na mom licu?

³⁰ Dr. Milan Bičanić i Vjera Bičanić. Poslije provale udarne grupe uhapšeni su, ali uslijed pomanjkanja dokaza pušteni su već nakon nekoliko dana. Živjeli su i poslije oslobođenja u istom tom stanu.

³¹ Petar Štoľfa, profesor. Poslije provale udarne grupe uhapšen je, ali je pusten nakon tri mjeseca istražnog zatvora. Živio poslije oslobođenja u Zagrebu.

U međuvremenu je oko kuće postajalo sve burnije. S prozora našeg stana, koji je gledao na Ivkančevu ulicu, i još bolje s kuhinjskog balkona, koji je gledao na Skakavčevo igralište,³² lijepo se vidjelo, kako sve vrvi od ustaša i policijskih agenata, kulturbundovaca i njemačkih vojnika, koji su čak imali na glavama šljemove kao da su na frontu. — Pucalo se iz svih vrsta oružja, od revolvera do puškomitraljeza. Čitava četvrt bila je blokirana i nije bilo bez osnova pretpostaviti, da će po svoj prilici vršiti pretrese kuća i stanova. — Nijemci su došli s kamionima koje su parkirali u Ivkančevoj ulici. Počelo je opkoljavanje Skakavčevog igrališta. Streljački strojevi nastupali su oprezno u mrak i pucali na sve strane. Oko uličnih uglova šuljali su se policijski agenti s revolverima u rukama. Vikali su i dovikivali na hrvatskom i njemačkom jeziku. Psovali su i grdili jedni druge. — U zgradi Crvenog križa u Derenčinovoj ulici, koja se mogla dobro vidjeti s našeg balkona, previjali su ranjenog ustašu. Vjerojatno je ranjen u besmislenom unakrsnom puškaranju, koje je trajalo nesmanjenom žestinom. — Djelovali su kao okupaciona armija koja osvaja grad i bori se protiv neprijatelja, koji se već odavno povukao i ne pruža nikakav otpor. — Neprijatelji su bili Lazo i Nikola, svaki sa po jednim pištoljem i možda bez municije. — Bili su u gadnom škripcu. — Što se u stvari s njima desilo, jesu li se uspjeli spasiti, nije se moglo znati. Ipak, sudeći po povicima ustaša i Nijemaca, lov se nastavlja, a to je značilo, da ih još nisu uhvatili ni ubili.

Pogledam svoj revolver. Na svoje zaprepaštenje ustanovim, da u šaržeru nema više ni jednog jedinog metka. Bilo je to moje prvo pucanje, i u onom uzbuđenju i nervozu potpuno sam ispraznio pištolj i tako se lišio svake obrane. To je bilo veoma loše i nalagalo mi da doneseni hitnu odluku, jer su ustaše i Nijemci mogli svakog momenta zalupati na vrata.

Prazan revolver ne koristi ničemu i profesor ga sakrije među dječje igračke. Mjesto nije bilo baš najbolje, ali u brzini boljem se nismo dosjetili. Potom uzmemo karte i podijelimo ih kao da igramo tablonet. Nismo zaboravili ni papire, na kojima na brzinu napišemo poene i table. — Imam propisne putne isprave i uredno sam prijavljen; namješten sam u državnoj službi, živim legalno i nisam kompromitiran. Redarstveni sat još nije prošao i nije moralo biti sumnjivo, što se nalazim u posjetima kod prijatelja, također solidnog i lojalnog građanina čiste arijevske krvi, a poznato je i ostalim ukućanima, na primjer Hauptmannovoj djevojci, da sam česti posjetilac porodice u trećem katu. — Ali to je ipak bio samo veoma optimistički plan. Jer što će se desiti, ako nađu revolver među dječjim igračkama, ili ako uhvate nekog od dvojice mojih drugova i suoče nas, ili ako me je tko prepoznao i upamtio među napadačima na avijatičare... Zato mi je pala na pamet misao, da bi bilo mnogo sigurnije, ukoliko zaista dođu, jednostavno skočiti kroz prozor trećeg kata. Ali to je bila samo misao...

Nisu došli. Pucnjava oko kuće trajala je sve do dva sata poslije ponoći, a onda se sve smirilo i ulice su ostale puste. — Tih nekoliko sati odužilo se kao nekoliko dana i moj prijatelj profesor i ja doživjeli smo prvi ozbiljni atak na nerve. — Možda baš uslijed te višesatne prenapetosti i straha, zaspao sam odmah kao mrtav i probudio se tek danas oko devet sati ujutro.

— Osim mene nikoga nije bilo u kući. Profesor je otišao na posao, a moji pravi stanodavci nisu ni mogli u kuću, jer je tokom noći sve bilo blokirano.

Pogledam kroz zavjese na ulicu. Nije se moglo primijetiti ništa sumnjiva. Obučem se i oprezno iziđem.

³² Nogometno igralište. Danas više ne postoji. Na njemu su izgrađene kuće.

— U trafici preko puta kuće ljudi su naveliko komentirali noćasnje događaje. Znali su već sve, mnogo više od mene. Tako se broj ubijenih avijatičara popeo na deset. Između ostalog, neki su opisivali kako je teklo pretresanje kuća i stanova i kako su Nijemci i ustaše bili »fina ili prosti«, već prema tome tko je pričao i kod koga je pretres vršen. — Zašto nisu pretresli i moju kuću, ostalo je neobjašnjeno. Možda zato, što se na ulazu nalazio njemački Hauptmann, pa je bilo sigurno da se u tu kuću nije mogao skloniti nikakav sumnjivac.

Prva dužnost bila je, da ustanovim što je s Lazom i Nikolom. Mogli su biti živi, ili mrtvi, na slobodi ili u zatvoru, zdravi ili ranjeni. — Nije bilo sasvim lako uhvatiti neku vezu i saznati. U njihovim stanovima mogla je već čekati policijska zaseda. Interesirati se za njih kod prijatelja ili rođaka također nije bilo bez opasnosti, jer je i tu policija već mogla umiješati prste. Ali na neki način ipak je trebalo pouzdano ustanoviti, kako je prošla ova mučna noć, i to ne samo zbog njih dvojice nego i zbog samog sebe.

Lazin brat Milivoj³³ bio je zaposlen u krojačkom salonu »Grgić i Vidušić«,³⁴ u Gajevoj ulici. Uputim se do njega. Možda će nešto znati, iako Lazo vjerojatno nije spavao kod kuće ni u slučaju da se uspio spasiti. — Već na ulazu u kuću gdje se salon nalazio, svanulo mi je. Na stepeništu, Lazo mi je naišao ususret vedra i nasmijana lica. Istina, lice je bilo malo bljeđe nego obično i izgledao je nekako drukčije nego obično, jer tragovi noćnih događaja morali su ostaviti svoj trag, ali bio je živ i bio je tu i nije bio loše raspoložen, a to znači da su se izvukli i on i Nikola.

»Hajde sa mnom«, pozvao me. »Moram kupiti trenčkot i šešir. Noćas sam ostao bez njih.«

Pođemo u centar grada, u dućan. Mislili smo da nam ne prijete nikakva opasnost i da policija ne može znati tko je sinoć izvršio napad na njemačke avijatičare. Uz put je Lazo pričao:

»Išli smo prema rampi i brbljali. Akcija je bila završena i nije bilo nikakve razlike između nas i drugih prolaznika. Trenčkot, koji mi je za vrijeme napada bio prebačen preko ruke, sada sam obukao. Radi kamuflaže. Stigli smo već u blizinu rampe, tako na desetak koraka. Onda odjednom Nikola primijeti da je rampa blokirana. Upozori me i mi zastanemo i pogledamo bolje. Jedan odred kulturbundovaca³⁵ zaustavljao je sve prolaznike, legitimirao ih i pretraživao. — Imali smo revolvere i nismo mogli proći. Našli bi ih i poslije lako ustanovili, da je iz tih revolvera pucano na Nijemce. A i bez obzira na to. Znaš što znači revolver, ako nisi njihov čovjek?... Predložim da okrenemo polako nazad, kao da šećemo. Možda neće primijetiti. Nikola se složi. — Zastanemo još čas dva i onda se polako uputimo nazad. — Ali nije upalilo. Kulturbundovcima se naš manevar učinio sumnjivim. Nismo prošli ni pet koraka, kad začujemo gdje vicu za nama »Halt!« — Požurimo naprijed i oni odmah počnu pucati. — »Dobio sam odmah nekoliko metaka u leđa«, osmijehne se... »Sve pod kožu. Sigurno revolver, a bilo je ipak dosta daleko.« Gledao sam ga začuđeno i njegovo bljedilo odmah doveo u vezu s gubitkom krvi. — »Nije opasno, već mi je ukazana pomoć, previjen sam. — Popipaj«, ponudi mi i sagne se. »Tu je pod kožom«, pokaže prstom tačno na zatiljak. — Zaista, na zatiljku se nalazila mala, jedva vidljiva ranica i otekлина. Metak sam odmah osjetio pod prstima. — »Imam još četiri takva na leđima«, izjavi mirno, kao da se radi

³³ Milivoj Vračarić. Uhapšen je poslije provale udarne grupe. Poginuo u ustaškom logoru u Staroj Gradiški.

³⁴ Grgić, jedan od vlasnika krojačkog salona, uhapšen je poslije provale udarne grupe. Poginuo u ustaškom logoru u Staroj Gradiški. Vidušić, drugi vlasnik, živio u Zagrebu nakon Oslobođenja.

³⁵ Nacistička organizacija njemačke nacionalne manjine. Imala je svoje uniformirane oružane formacije.

o najobičnijim stvarima... »Nikola je ostao čitav, nisu ga pogodili«, nastavi pričati. »Trčali smo nazad prema Gaonu. Namjeravali smo dokopati se onih uličica oko Skakavčevog i Uranijinog igrališta³⁶ i odande se probiti do početka Zvonimirove ulice prema N. trgu³⁷... Dalje nismo mislili. To nam je i uspjelo, ali veoma teško. — Nikola se u nekom mračnom ćošku oko Uranijinog igrališta htio ustrijeliti. Odande se dobro vidjelo, da je i čitava Zvonimirova ulica već cernirana i da tamo ne možemo. — Odgovorim ga. Onda odlučimo sakriti revolvere. — Samo bi nam smetali. — Sakrijemo ih tamo u neko džbunje, prišuljamo se do u blizinu Zvonimirove kod onog malog trga kraj Šubićeve ulice. Tamo je, ako se sjećaš, nekakav cirkus. To nam je dobro došlo. Ljudi su baš izašli sa predstave i stvorila se gungula. Nekako nam uspije neopazice se umiješati u tu gomilu i tako smo izmakli. — Oni su opkoljavali Mikančevu i Uranijino igralište i tražili nas po onim uličicama...

Naišao je tramvaj koji vozi u centar. Trebalo se što prije izgubiti odande... Da, u međuvremenu sam skinuo trenčkot, a šešir sam izgubio trčeći. A u trenčkotu mi je bila novčarka. Nisam imao para za tramvajsku kartu. Nikola isto tako, po običaju, nije imao ni dinara. Bio sam i malo krvav, ali ne jako. Ipak, moglo se opaziti, ako bi me dobro zagledali. — Zato odlučim da uđem u tramvaj i bez novaca. Nikola nije htio. Rekao je da će već i pješke dospjeti do kuće. Tu se rastanemo. Kondukter me je malo čudno pogledao. Zamolio sam ga tiho da me pusti bez karte. Pucnjava se dobro čula. — Pustio me je. — Za Nikolu, mislim, nije više bilo opasnosti. Legitimaciju ima, revolver je sakrio, dakle običan prolaznik ...

Odvezao sam se u grad i prenoćio kod nekog svog znanca.³⁸ On mi je previo rane. Lovac je, pa se ponešto razumije u rane. — I sada sam evo ovdje.«

Kupili smo isti onakav trenčkot i sličan šešir. Sastanak s Nikolom i sa Špancem imali smo tek sutradan. Do tog vremena nije bilo moguće saznati kako je prošao Nikola. — Ali vjerovali smo da je sve u redu. — O tome tko je izvršio napad na avijatičare nije znao nitko izuzev nas trojice i mog prijatelja profesora, kome sam sinoć u stanu objasnio razlog pucnjave na ulici, kako bi znao u kakvoj je situaciji. — Činilo nam se, prema tome, da nema razloga strahovanju.

2. X 1941.

U uvjerenju da mi ne prijete nikakva opasnost proveo sam cijeli jučerašnji dan. Uvečer, bio sam sa ženom u gradu, šetali smo, sjedili u kavani i uopće vladali se kao i uvijek u sličnim prilikama, kada je sve redovno, normalno i bezopasno. — Na povratku iz grada ozbiljno sam se predomišljao, da li da već tu noć spavam kod kuće u svom stanu, ili opet u Ivkančevoj ulici, za svaki slučaj. Još uvijek naivno vjerujem, da sam ugrožen jedino od Gluhaka i Kroflina, a i to više nisam uzimao sasvim ozbiljno, jer je postajalo sve jasnije, da njih dvojica

³⁶ Nogometno igralište. Danas više ne postoji. Na tom zemljištu izgrađene su kuće.

³⁷ Današnji naziv »Trg žrtava fašizm

³⁸ Taj znanac bio je dr. Milovan Zoričić, sudac Međunarodnog suda u Haagu. Stric Laze Vračarića bio je poslužitelj kod dr. Zoričića. Zato se Lazo onamo i uputio. Nadao se da će mu stric dopustiti da kod njega prenoći. Međutim, on se uplašio. Bio je Srbin, pa se bojao ustaških progona, kojima su Srbi u NDH bili izloženi. Zato nije htio Lazu primiti preko noći. Tada je Lazo zatražio od njega da pozove dr. Zoričića, kojega je također poznavao. Zoričić mu je dopustio da prenoći u stanu i previo mu rane zadobivene kod tvornice papira. — U provali, koja je uslijedila dva dana nakon toga, uhapšen je i dr. Zoričić. Ustaško redarstvo je saznalo da se Vračarić te noći kod njega sklonio. Zadržali su ga pod istragom svega nekoliko dana, vjerojatno iz međunarodnih obzira. Dr. Zoričić je još do nedavno bio predstavnik naše zemlje u Haaškom sudu.

neće progovoriti, kad uporno šute već punih četrnaest dana... Ne znam kako i zašto, ali tek u posljednji čas prije isteka redarstvenog sata — taj je poslije jučerašnjeg našeg napada snižen od jedanaest na devet navečer — odlučim ipak da ću još tu noć spavati u Ivkančevoj, za svaku sigurnost, ali još samo tu noć. — Toj odluci zahvaljujem što sam živ.

3. X 1941.

Noć je prošla mirno, a ujutro kad sam pošao do svog stana u Filipovićevoj ulici da vidim nije li me možda tražila policija (zbog Gluhaka i Kroflina), zadržim se usput na Maksimirskoj cesti da pročitani novine. Odmah mi padne u oči članak o napadu na njemačke avijatičare. Pisac se gnušao nad »podmuklim i kukavičkim atentatom« komunističkih zlikovaca. To je bilo normalno i ništa me nije uznemirilo. — Ali pored članka bila je i obavijest Ministarstva unutarnjih poslova o napadu na odjel njemačkih zrakoplovaca. U obavijesti je stajalo, da se u vezi s napadom vodi energična istraga i da je uhićeno više osoba. — Taj podatak, da je uhićeno više osoba, zabrine me. — Kojih osoba i kakvih osoba i odakle su mogli za njih znati? — Možda i lažu, ali sumnja je ostala u meni i više se nisam osjećao sigurnim. Pade mi na um i Nikola. Lazo se s njim razišao na tramvajskoj stanici, kad su već bili izvan opasnosti. Ali tko zna, što se dešavalo poslije toga? Možda je Nikola pao i progovorio? I, ako je zaista pao i progovorio, onda i mene i Lazu svakog časa mogu ščepati. — Nikolu još nismo vidjeli, a bilo bi normalno da nas je tokom dana pokušao naći. To nije bilo sasvim lako, jer se nismo zadržavali u stanovima, ali ipak bi nas pronašao. A možda je pronašao Lazu, a ovaj ne smatra za potrebno da mi to javi prije današnjeg sastanka predvečer. — Kako bilo da bilo, uznemirenost je rasla. Sve više sam vjerovao, da je Nikola pao i progovorio. Naprosto, imao sam takav predosjećaj i ni dan danas nije mi jasno kako smo Lazo i ja mogli biti tako bezbrižni i sigurni da se on spasio.

Pođem dalje s najvećim oprezom. Na ulici, pred dvorišnim vratima kuće u kojoj se nalazio moj stan, stajala je neka sustanarka s malim dječakom. Pokušam joj pročitati s lica da li je opasnost blizu. Imala je zabrinuto bojažljiv izražaj lica i gledala me, kako mi se činilo, zabezegnuto, Očito je bila veoma iznenađena, gotovo zapanjena što me vidi. Ostavljala je utisak kao da mi želi nešto reći, ali se ne usuđuje. — Nije rekla ništa, a nisam je ništa ni pitao. — I nije mi trebalo razgovarati. Stvari su i bez toga bile jasne. Znao sam, da su me noćas tražili. Koraknem u dvorište, da bih mogao vidjeti prozor svog stana. Na prozoru je bio obješen plavi pulover moje žene. Lepršao je na vjetru kao barjak. — To je bio naš ugovoreni signal za slučaj, ako me policija bude tražila. Ona je, znači, dospjela da me upozori prije no što su je odveli. A odveli su je sigurno, jer se radilo o napadu na Nijemce, a ne o nekoj manje ozbiljnoj stvari, zbog koje je možda i ne bi odveli. — Osjetim grižnju savjesti, što su je odveli. Nije ni ona trebala biti u stanu. Da smo bili dovoljno oprezni i svijesni opasnosti, koja nam je svima prijetila, ona i ne bi bila u stanu. — Prekasno. — A plavi pulover nije zaboravila izvjesiti. Prije no što je otvorila vrata, ona je to učinila. — Da nije bilo pulovera na prozoru, ušao bih u stan ...

Iziđem na ulicu i odmah nekoliko koraka pokraj kuće doživim susret, od kojeg mi čitavim tijelom prostruje žmarci straha. Okom u oko nađem se s agentom koji me čekao. U ruci je držao moju fotografiju u veličini dopisne karte, koju su našli u stanu. Pogleda me u lice, pa onda u fotografiju i mirno prođe mimo mene. — Ili je pretpostavljao da imam revolver i da ću pucati ako me pokuša uhapsiti, a nije bio tako revan službenik da stavi život na kocku, ili me zaista nije prepoznao. Moj prazan revolver ležao je i dalje u stanu u Ivkančevoj ulici, među dječjim igračkama. Tamo je i ostao. Počnem hodati ulicama kloneći se centra grada. Imao sam loš predosjećaj. »Vrč ide na vodu, dok se ne razbije«, padne mi na pamet. Osjetim kako

je teško živjeti uvijek prenapetih živaca, uvijek usred smrtne opasnosti... »Trebalo potisnuti strah«, pomislim i sjetim se kako sam ga potiskivao i uoči napada na Nijemce i kako sam već odavno odlučio, da im se ne dam živ u ruke. — A sada nemam oružja i nemam posljednjeg metka ... Na ulicama je vrlo bučan prijednevni život. — Osjetim potrebu da se otresem svega, da se utopim u vrevi i poživim jednostavnim i običnim životom tih ljudi, da se sjedinim s njima i ponese u glavi svoje i njihove zajedničke svakodnevne brige. Godio mi je ovaj iznenadni val sentimentalog raspoloženja i ja mu se prepustim i pokorim. Učini mi se da sam osamljen, izoliran, sumnjiv, žigosan i progonjen, predodređen da se žrtvujem. To je bio moj grad. Za sve te ulice i kuće vezale su me uspomene još iz bezbrižnih dječjačkih dana. Volio sam te ulice, osjećao sam se na njima kod kuće, slobodno, kao u svojoj sobi. — A sada su mi bile strane, odvratne, opkoljavale su me i bio bih sretan, da ih mogu ostaviti i otići nekuda daleko.

Pogled mi iznenada pade na oglasni stup. Na njemu se žutio plakat, kojim se građanstvo obavještava o strijeljanju grupe omladinaca, koji su uhvaćeni prilikom dijeljenja letaka. Bio je to stari plakat, te nitko od prolaznika nije na nj obraćao pažnju, i ja zastanem pred njim i pomno ga pročitam. — (Trebalo je ubiti vrijeme do sastanka sa Špincem, Lazom i Nikolom... da, i Nikolom. Ali Nikola neće doći na sastanak, a pitanje je, da li će doći i Lazo. Ni za mene nije sigurno da ću doći. — A Moša, što je s njim? On nije sudjelovao u napadu na Nijemce, bio je bolestan, ali možda je i on već u rukama policije. Ako je Nikola govorio, a vjerojatno je govorio, onda je provalio i Mošu.) Ton kojim je napisan plakat bio je prijeteći i plakat je uopće više bio prijatna nego obavijest. Zamislim nepoznate ljude kako padaju izrešetani mecima u gadne crne rupe koje su čas prije sami iskopali. — »Možda će i moje ime uskoro biti ispisano krupnim crnim slovima na istom ovom plakatu«, pomislim, ali nezainteresirano i neutralno, kao da se radi o nekom nepoznatom, dalekom i neodređenom čovjeku. — Prvi dan ljudi će se okupiti oko plakata i čitat će ga, a poslije ga nitko više neće ni gledati i sve će biti zaboravljeno, kao što su zaboravljeni Šikić i Škrnjug, dok opet novi žuti plakat ne pokrije stari. — A svaki plakat znači ubijanje u Maksimiru i na Rakovom potoku i na mnogim drugim mjestima, i to ona važnija ubijanja. Jer svakodnevna umorstva i ne plakiraju.

Uplašim se tog grada i njegovih ulica. Svugdje je bila klopka i odsvud su prijeli žuti plakati s krupnim masnim crnim slovima. Nešto me tjeralo van grada, gdje je mirnije. Pođem prema Mirogoju ...

Moša i Lazo osjećali su i razmišljali isto kao što sam ja osjećao i razmišljao. I pošli su istim pravcem otprilike u isto vrijeme. Nije vjerojatno, ali je istinito. Sva trojica sreli smo se na Mirogoju. Lazo nije spavao kod kuće i kad su agenti provalili u stan nisu ga zatekli. — Odveli su mu oca, majku, brata i ženu.

Moša se nalazio kod kuće. — On stanuje u maloj periferijskoj kućici na Sigečici. Opazio je farove automobila na prozorima svoje sobe. — U tom kraju rijetko kada prolaze automobili i on je odmah pretpostavio da dolazi policija. — Zalupali su na vrata i pitali ga, da li tu stanuje Arnold Horvat. Snašao se i odgovorio da ne stanuje i uputio ih na drugu, susjednu kuću — pogrešno. Otišli su. Moša nije oklijevao. Navukao je na brzinu cipele i hlače i pobjegao na Savicu. Savica je u blizini njegove kuće. Tako se spasio. — Odveli su mu ženu i trogodišnju kćerku.

Situacija je bila loša. Lazo i Moša znali su više od mene. Nikola je pao, a kako i kada je pao, to nije bilo poznato. Odveli su i mog prijatelja profesora i moje stanodavce iz Ivkančeve ulice. I Lazinog poznanika, koji mu je previo rane... i još mnogo naših znanaca i prijatelja, od kojih

nitko s napadom na njemačke avijatičare nije imao ama baš nikakve veze. — Sve zato, što je Nikola pao i što nije bio tako čvrst kao Lata, ni tako čvrst kao Kroflin ili Gluhak. — Samo nas trojicu nisu uhvatili, jer nismo spavali kod svojih kuća (radi Gluhaka i Kroflina, a Gluhak i Kroflin šutjeli su do smrti i nisu rekli ni jedne jedine riječi.)

Španac nije znao ništa. Čuo je za napad na avijatičare i pretpostavljao, da smo ga izveli mi, ali nije bio siguran. — Veli da se desilo u našem rajonu, pa je odmah pomislio na nas. Na licu mu je pisalo, da je zadovoljan s nama. Rekao je: »Eh, da je meni više takvih kao što ste vi!«

— I mi smo bili sretni što je to rekao.

To je ispričao Nikola

Tek poslije Oslobođenja saznalo se, kako je pao Nikola Perković. Između mnogih koji su hapšeni poslije napada na njemačke avijatičare bio je i sedamnaest-godišnji dječak Ivan Koprivnjak-Grga. Nije s napadom imao neposredne veze, ali je ponešto radio za udarnu grupu. Za vrijeme dok se nalazio u istražnom zatvoru na ustaškom redarstvu, došao je jednom slučajno u priliku da se vidi i razgovara s Perkovićem, koji je tada već bio osuđen na smrt i čekao izvršenje presude. — Tom prilikom Perković mu je ispričao što se desilo pošto se u Zvonimirovoj ulici rastao s Vračarićem. — (Koprivnjak je poslije prošao Jasenovac i Staru Gradišku, ali su ga ustaše kao malodobnika poštjednili i bio je upućen na prisilni rad u Njemačku. Odatle se vratio poslije Oslobođenja i ispričao o svom razgovoru s Perkovićem.)

Uputim se prema centru grada. Lazo je otišao tramvajem, onakav krvav i bez novaca. Meni se činilo da je sigurnije probijati se pješke. Iz grada bih već prešao prugu na drugom mjestu i stigao na Sigečicu do kuće. Isprave sam imao, revolver sam sakrio i mislio sam, da se ne trebam bojati legitimiranja i pretresanja. Na početku Zvonimirove ulice, kod trga N., zaustavio me stražar, ne agent već sasvim običan uniformirani policajac. Zatraži mi ispravu i ja mu je pokažem... Pogleda ispravu, pa opet mene odozdo na gore i dobro me osvjetli džepnom lampom ...

»Što ti je ovo«, reče i pokaže na moje hlače. — Na hlačama je bilo nekoliko čičaka. Sjetim se odmah da čičci potječu iz onog žbunja, u kojem smo skrivali revolvare. — A ja ih ranije nisam opazio i tako su ostali na hlačama.

»Ne znam odakle«, slegnem ramenima i počnem petljati. »Bio sam u Maksimiru, pa sam malo zadrijemao na nekom žbunju. Nisam primijetio Čičke« ... Bila je nedjelja, i stražar je mogao progutati ovo s Maksimirom i spavanjem u džbunju.

Ali on nije progutao. Bio sam sumnjiv i poveo me je, unatoč mog protivljenja. Najprije sam mislio da je najbolje ostati uporan i držati se svog iskaza o Maksimiru. Onda se pokolebam. Mogli su uhvatiti Lazu pa nas suočiti, mogao me tko prepoznati na ulici među napadačima na Nijemce ... i tako u jednom hipu odlučim bježati. Činilo mi se, da je najsigurnije pobjeći. A prilika je bila. — Onog časa kad sam odlučio da bježim, otrgnem se stražaru koji me vodio i poletim prema Krešimirovom trgu. Nastala je strka. Pucali su za mnom i progonili me. Nisam imao sreće. Pogođen sam u nogu i tako su me uhvatili.

Tu noć sam izdržao, iako su me tukli i mrcvarili. Onda sam ispričao sve. Nisam bio u stanju izdržati muke...

Kamo sreće, da sam se ustrijelio u onom istom žbunju gdje smo sakrili revolvare. Htio sam, i bilo bi bolje i za mene i za druge.

Sada čekam na strijeljanje. Njemački ratni sud osudio me na smrt, i to tri puta na smrt. Jedna smrt je za mog Nijemca, druge dvije, što sam bio suučesnik u napadu na ostala dva Nijemca. Smiješno, tri puta smrt, a imam samo jedan život.

Dani ilegalstva

4. X 1941.

To je bila treća noć poslije napada na Nijemce i prva noć poslije provale. Dakle, noć između 2. i 3. listopada. Lazo je namjeravao spavati kod Grgića u Maksimirskoj cesti. Tamo je već dosta puta spavao i smatrao se — što se spavanja tiče — osiguranim. Nije uzeo rezervno vrijeme, i nekoliko minuta prije isteka redarstvenog sata, dakle nešto prije devet navečer zakucao je na vrata Grgićevog stana. — Nije smio ostati. U kući su bili gosti, a ni Grgić se nije više osjećao sigurnim. Lazin brat, Milivoj, koji je radio kod njega, bio je uhapšen... Trebalo je naći drugo rješenje. Lazo požuri u Maksimir, zavuče se u grmlje i nekako proboravi do zore. Bilo je hladno, spavati nije mogao, pušiti se nije usudio. Drhturio je i čekao svitanje.

Kad je svanulo, poravna odijelo, zapali cigaretu i izvadi iz džepa ilustrirani nacistički list »Signal« radi kamufliranja, i uputi se na tramvajsku stanicu. Tramvaj je bio gotovo prazan. Osim Laze u njem su stajala na suprotnoj strani kola, do vozača, samo dva mladića. Lazo ih je dobro pogledao, ali mu se nisu učinili sumnjivima.

U jednom momentu, kad je budno motrio tko će na stanici ući u kola, ne obraćajući više pažnju na onu dvojicu pokraj vozača, osjeti pod rebrima sa svake strane revolversku cijev; jedan od dvojice mladića obrati mu se: »Vi ste Lazar Vračarić. Siđite s nama iz kola«.

Sišli su sva trojica i nekoliko časova čekali na ulici. Nije mogao bježati. Agenti su držali pištolje u pripremi. Da se samo pomaknuo, ubili bi ga.

Kaže da nije ništa mislio. Glava mu je bila prazna; cijelim njegovim bićem ovladao je osjećaj posvemašnje tuposti. Katkad mu je sjevnulo u mozgu da će mu na policiji živom oderati kožu s leđa. Onda se sjetio da ionako nema više koga da provali, jer policija već zna sve, i to ga je umirivalo. Odjednom je postao miran i hladnokrvan kao čovjek koji je stavljen pred svršen čin i ništa više ne zavisi o njemu.

Naišao je otvoreni policijski automobil s nekoliko redova drvenih klupa. Agenti ga zaustave i uđu zajedno s Lazom. Posjednu ga između sebe na praznu klupu. Tako se našao u policijskom automobilu sam s osam naoružanih agenata. On nije imao oružja. — Vjerojatno su agenti bili u zasjedi na mitnici. Ona dvojica koji su ga uhapsili krenuli su ujutro s prvim tramvajem, dok su ostali krenuli nešto kasnije za njima s automobilom.

Auto je vozio Maksimirskom cestom pa Vlaškom ulicom do Klaoničke, zaokrenuo u Klaoničku i onda iz nje u Martićevu. Vjerojatno je išao u ustaško redarstvo u Zvonimirovu 2. — Lazo nije razmišljao, ne sjeća se da je donosio bilo kakvu odluku. Jednostavno kad je auto došao do Ratkajevog prolaza, on se naglim trzajem vodoravno čitavim tijelom ispruženih ruku bacio napolje na pločnik. — Agenti to nisu očekivali. — Ustao je odmah i svom snagom potrčao kroz Ratkajev prolaz i izbio u Vlašku ulicu, ušao u dvorište jedne kuće, prešao ga, preskočio redom nekoliko plotova i izbio čak na Šlatu. — Automobilu je trebalo kakvih dvadesetak metara da se zaustavi. Kad su agenti s jednog kraja Ratkajevog prolaza, onog u Martićevoj ulici, počeli za njim pucati, on je već bio u Vlaškoj ulici i nisu ga više mogli pogoditi niti stići. Sve se to dešavalo u ranu zoru, na još gotovo pustim gradskim ulicama.

Sklonio se kod nekih poznanika u gradu. — Očistili su mu odijelo i pokrpali hlače, koje je poderao prilikom skoka. — Tek ovdje, u relativnoj sigurnosti, opazio je da još uvijek drži u ruci fašistički ilustrirani list »Signal«. — S njim u ruci došao je popodne na Tipografijino igralište pokraj Save, gdje smo ga čekali Moša i ja. »Ustao sam od mrtvih«, rekao je i ispričao nam ovaj svoj doživljaj.

Navečer bili smo na sastanku negdje u blizini starog kolodvora. Došao je i Končar. Pitao me, da li se bojim, sada kad je zaista postalo vruće? Poklonio mi je svoj revolver u novoj žutoj koži.

Tu sam upoznao Teheka.³⁹ Odveo me u Medulićevu ulicu na spavanje. Suterenski stan, muž i žena, radnička porodica. Ne znaju zašto se skrivam i čini se da ih to i ne interesira. Vidi se, navikli su da ne zapitkuju mnogo. Sigurno im Tehek, ili tko drugi, svake večeri dovodi ponekog na spavanje.

5. X 1941.

Novine su javile da je jedan od avijatičara poginuo putem do bolnice, a ostala dvojica da su teško ranjeni.

— Od te dvojice jedan je također podlegao ranama, nešto kasnije. Treći će možda ostati živ. Pričat će, kad se vrati u Njemačku (ako se vrati), kako je bilo u »prijateljskom i savezničkom« Zagrebu.

Inače, podigla se prilična prašina u gradu. U mjesecu septembru naša je aktivnost bila velika. Likvidacija Majerholda (7. IX), napad na njemački autobus (12. IX), diverzija na glavnoj pošti (14. IX), napad na ustašku formaciju u Vrbanićevoj ulici (14. IX) i napad na njemačke avijatičare u Zvonimirovoj ulici (30. IX).

— Čini se da je ta naša aktivnost zabrinula ustaše i Nijemce. Pun je grad kojekakvih plakala, tjeratica, prijetnji, osuda pokretnog prijekog suda i ucjena. — Čak su i naše glave ucijenili sa 10.000 kuna, što s obzirom na vrijednost kune predstavlja svakako uvredljivo neznatnu svotu i rađa kod čovjeka želju da se potruži kako bi postao skuplji.

Novine su pokrenule kampanju. Pišu, doduše, sitnim slovima i nastoje da članci koji govore o tim napadima ne budu baš na najvidljivijim mjestima, ali kampanja je ipak kampanja. U tim člancima naveliko su se raspricali o podmuklim i kukavičkim napadima komunističkih zločinaca na pripadnike savezničke njemačke vojske i tako dalje.

Volio bih da pisci ovih članaka na svojoj koži osjete kakav je to »kukavičluk« vršiti ovakve napade na gradskim ulicama.

Jučer me opet prihvatio Čelo. Mošu i Lazu također. Ne znam kamo je smjestio Mošu, mislim negdje u gornjoj Ilici. Lazu i mene je odveo na Trešnjevku. Mene je smjestio prvoga, i to u Hreljinsku ulicu u neku simpatičnu i malo čudnu radničku porodicu. Lazu je odveo nekoliko uličica dalje, u Grobničku ulicu (gadno ime).

³⁹ Antun Biber-Tehek. Odlikovan ordenom Narodnog heroja.

Moji stanodavci su mladi i veoma simpatični. Porodica se sastoji od dvije sestre i muža mlađe sestre. Čelo im je rekao da sam vojni bjegunac. To im se ne čini baš opasnim. Nije ih, valjda, htio suviše uplašiti. Zato čitavo vrijeme skrivam revolver i dvije bombe da ih ne opaze, a to nije sasvim lako, jer revolver je velik, a i bombe prave na odijelu prilične izbočine.

Obje sestre su veoma privlačne. Muž mlađe sestre je pobožan i stalno odlazi Salezijancima na Knežiju.⁴⁰ To je u blizini. Inače, ostavlja utisak poštenog i bezazlenog čovjeka. Neudata sestra se više brine za mene. Čini se da je ona vezana uz pokret i da njoj mogu zahvaliti, što sam ovdje našao prenoćište.

Namjestili su mi ležaj na podu, ali ipak veoma udoban ležaj. Svukao sam se u mraku i kriomice stavio revolver i bombe pod jastuk. — Tek što sam to učinio, započela je oko kuće oštra revolveraska paljba. — Obučem se ponovo na brzinu, stavim oružje u džepove i pogledam kroz prozor. Upravo je nekakav čovjek u kišnom ogrtaču (valjda agent) pucao za nekim drugim čovjekom koji je trčao. Nije ga pogodio. — Moji su me stanodavci umirivali. »To je tako gotovo svake noći«, rekli su mi. Uopće nisu shvatili zbog čega sam uznemiren.

Ipak siđem u dvorište, za svaki slučaj. »Bolje je za mene, a i za vas«, objasnim im. »Mogli bi pretresati stanove, i ne bi bilo zgodno da me tu nađu. Slegnuli su ramenima i nastavili ležati u mraku. Pucnjava je prestala i ja se opet vratim u stan.

Nisu bili sami u stanu. Koristili su samo jednu sobu, a kuhinja im je bila zajednička s nekom drugom familijom, koja nije za mene smjela znati. Kroz kuhinju išlo se u druge sporedne prostorije stana. — Stisnuvši dušu u se čekao sam da čelo opet dođe po mene.

Čelo je došao tek oko četiri popodne. Pokupio je i Lazu. Oprostim se sa svojim gostoprimcima i pođemo. — Danas je nedjelja. — Idemo ulicama, s Trešnjevke u pravcu grada. Ulice su, na sreću, u ovim popodnevnim satima dosta puste. Ipak, stalno se obaziremo svuda naokolo, da nas netko ne slijedi. Čudan je to osjećaj biti ilegalac. Čini ti se da svi oko tebe znaju tko si i čime se baviš i da te traži ustaško redarstvo. U svakom čovjeku pretpostavljaš ustaškog agenta ili doušnika.

Stigli smo do lijepe stambene kuće u Domobranskoj ulici. Čelo nas je odveo do stana u prizemlju, izvadio iz džepa ključeve, otključao vrata kao da ulazi u svoj vlastiti stan i uveo nas unutra. — Lijep komforan stan, kupaonica i sve što treba. Bračne postelje u sobi. Umjetnička slika na zidu, vjerojatno portret nekog profesora. Na vratima stana piše Hanzić,⁴¹ Hanzićka je učiteljica koja je već otišla iz Zagreba, možda u partizane, možda kamo drugamo. Ostavila je svoj stan na upotrebu Partiji. Stan je, dakle, prazan.

Iznad nas, na prvom ili na drugom katu, ne znam točno, živi porodica Steiner, muž i žena.⁴² Oni će nas hraniti i čuvati.

⁴⁰ Na zagrebačkoj periferiji »Knežija« nalazi se samostan Salezijanaca. Taj je samostan prije rata i za vrijeme okupacije bio poznat po tome što je okupljao omladinu preko sportskih aktivnosti. Imali su i svoj nogometni klub.

⁴¹ Autor ju je sreo u partizanima na Kordunu 1942. godine.

⁴² Živjeli su u Zagrebu poslije Oslobođenja

Čelo je otišao. Lazo i ja leškarimo na krevetima i uživamo u sigurnosti. Kako čovjeku malo treba. Sve zavisi o situaciji u kojoj se nalaziš. I Lazo i ja imamo porodice, žene su nam u zatvoru i tko bi znao da li ćemo ih još ikada vidjeti. Sami također nosimo glavu u torbi i teško da bi se našao optimist koji bi se kladio na naš život. Pa ipak, sada, u ovom stanu, gotovo da nam je lijepo. Dobro se osjećamo. Ne mislimo na sutra i prekosutra. Glavno da sada možemo mirno razgovarati i da ćemo noću mirno spavati. Čelo je rekao da ćemo u ovom stanu ostati nekoliko dana. A nekoliko dana za nas je čitava vječnost. — Čitava vječnost u sigurnosti.

Na početku Domobranske ulice nalaze se kasarne. Na straži je vojnik i kad god tko noću ulazi u ulicu, on ga zaustavlja. Njegov stooj! slušamo već cijelu večer i kad ga god čujemo pogledamo kroz prozor da provjerimo nije li što sumnjivo. Ta straža je za nas veoma dobra. Dakle, čuvaju nas i ne sluteći.

Razgovaramo o Nikoli. Brzo je progovorio i odmah nas provalio. Ne osuđujemo ga. Sigurno su ga mnogo mučili, pa nije mogao izdržati. — Nisu svi ljudi kao Kroflin i Gluhak. Nikolino držanje daje nam povoda za razmišljanje. Naime, tko zna kako bismo se mi držali na njegovom mjestu? O tom svaki komunisti mnogo razmišlja. I mi smo o tom razmišljali već i prije rata. Ali onda je bilo drukčije. Tukli su, mučili i radili sve isto što se radi i na ustaškoj policiji. Ali ipak, nije se radilo baš o životu i smrti. Radilo se o tome, koliko ćeš dugo biti u zatvoru, da li ćeš dobiti godinu, dvije, pet ili deset godina robije. Tek rijetko kada su i ubijali. Imam o tome izgrađeno stanovište. Živ im u ruke ne idem. Posljednji metak u pištolju čuvat ću za sebe. Ne vrijedi, u kritičnom slučaju, računati ni na kakvu šansu, šanse nema. Lazo je imao izuzetnu sreću kad je ono skočio iz automobila kod Ratkajevog prolaza. S takvim slučajnostima ne treba računati. — Ako te uhvate živa, oderat će ti kožu s leđa i, po mom mišljenju, ustrijeliti se u takvoj situaciji ne znači izvršiti samoubojstvo. Čovjek se naprosto u alternativni između dva načina umiranja odlučuje za onaj manje strašan način. I kad tako čovjek razmišlja o smrti svakog dana i neprestano, postaje s njom i neopazice nekako intiman, pa mu se ona više i ne čini tako strašnom i nepodnošljivom, čak, štoviše, u pojedinim slučajevima, smrt može postati i pravom saveznicom progonjenog lica. Jer smrti ima mnogo i svaka između njih dokončava životni put čovjeka na drugi način. Pasti ustaškoj policiji ili Gestapou u ruke znači poginuti u najvećim mukama, umirati sporo i dugo vremena, biti ponižavan i u punoj mjeri iskusiti svu onu atmosferu krvi i smrti. I još pritom možda prokazati svoje drugove, pretvoriti se od borca i revolucionara u likvidatora i pomagača policije. Čemu takav rizik? — Zar nije pametnije pozvati u pomoć saveznicu — smrt? Neprijatelji ostaju praznih ruku i onemogućeni. Oni te trebaju živog. Mrtav im ne vrijediš ništa. A takva smrt sveta je i lijepa prema onoj, koju bi ti oni pripremili. To, zaista, ne bi bilo samoubojstvo, jer poginuti moraš i onako, ako se nađeš u takvom položaju, i bez obzira na to, što si sam sebi opalio posljednji metak u glavu ili u srce, ipak te je ustvari ubio neprijatelj; ti si ga samo preduhitrio.

Kad se ovako psihološki pripremiš na smrt, odjednom osjetiš da si sposoban za takve akcije, o kojima prije nisi ni slutio. Jer onim časom kad si se ovako pripremio, ti si izvan domašaja ustaško-gestapovske ruke. Ne mogu ti ništa, izuzev ubiti te, a s time računaš. Svaki dan, koji poslije toga proživiš, čini ti se čistom dobiti.

Večera je bila više nego bogata. Gospođa Steiner donijela nam je pored ostaloga, što predstavlja obilnu građansku nedjeljnu večeru, još izvrsnog grožđa, ogromnih bresaka i čokoladnih bombona punjenih kremom. Sve smo pojeli.

6. X 1941.

Ležimo, spavamo, pričamo i jedemo. Čelo dolazi svakog dana. Za koji dan ćemo u sela Samoborskog kotara. Tamo se počinje stvarati jezgro budućeg partizanskog odreda. No u prvo vrijeme morat ćemo se zadovoljiti skrivanjem po seoskim štagljevima i konspiriranjem sa seljacima, našim simpatizerima. Noćas i Čelo spava s nama. Trojica u dva bračna kreveta. Stavit ćemo ga u sredinu.

Odlazak iz Zagreba

7. X 1941.

Idila u Domobranskoj ulici danas prestaje. Navečer se sastajemo s Mošom i krećemo u Stenjevec. Tamo će nas na stanici čekati Marko Belinić i odvesti dalje. Kuda, to ne znamo.

(Uzged budi rečeno, Moša je bio nediscipliniran. Umjesto da sjedi u stanu kamo su ga smjestili, on je lijepo izišao i prošetao gradom, Čelo ga je došao posjetiti i na svoje zaprepaštenje ustanovio da je izašao. — Imao je sreću. Slučajno ga je ugledao u nekom buffetu. Kibicirao je kartašima. — Inače, Mošino odijevanje radi kamuflaže zaslužuje posebnu pažnju. Ima guste prosjede brkove i zaliske, elegantan raglan, engleski desen, borsalino šešir na glavi, rukavice od jelenje kože u ruci i puši nekakve debele cigare. — Izgleda kao dobro situirani gospodin srednjih godina, pomalo osobenjak i anglofil. — Moša, to je uopće posebno poglavlje.)

8. X 1941.

Čekali smo na stanici u Stenjevcu od osam do devet sati navečer, ali Marko Belinić nije došao. Redarstveni sat je do devet i mi se više nismo mogli vratiti u grad. Nije nam drugo preostalo nego da se zavučemo među kukuruze i tamo prenoćimo. Srećom, stabljike kukuruza su još na poljima, iako su kukuruzi već obrani. — Bilo je ružno, kišovito vrijeme sinoć. Prostrli smo svoje trenčkote u blato i polijegali na njih. Moša na svoj otmjeni raglan s engleskim desenom. Ipak, dobra volja nas nije napuštala. — Spavanje nije bilo baš udobno.

Ujutro, čim je svanulo, krenemo u pravcu Save. To je bio Mošin prijedlog. Moša je najiskusniji među nama Kao čovjek koji se mnogo skitao kojekuda i bio u svim mogućim prilikama i neprilikama, on u svakoj situaciji pliva kao riba u vodi.

Na obali Save vježbala je neka domobranska jedinica. Vojnici i oficiri čudno su nas gledali. Mi izvadimo iz džepova nekakve papire i počnemo raspravljati, ne bi li povjerovali da smo komisija, koja je izašla na teren radi regulacije Save. Da li su to povjerovali ili nisu, ne znam. Pitali nas nisu ništa.

Još uvijek pomalo pada kiša, a mi peremo kapute, hlače i cipele na samoj obali. Srećom, odijela su nam ionako mokra, pa neće biti sumnjivo kad uđemo u grad.

Ali kuda u grad? Vraćati se u Domobransku ulicu nema smisla. Tamo sigurno spava već netko drugi. — Pronaći Čelu ili Španca nije moguće. Kad u Zagrebu nemaš veze, nije lako ponovo je uspostaviti.

Opet je Moša preuzeo inicijativu. Doveo nas je u gornju Ilicu u nekakvu krojačku radionicu. To je bila čudna radionica. Nešto su, doduše, šivali i krpali, ali više se konspiriralo. I vlasnik i svi radnici bili su naši. Odmah su nam ponovo uspostavili vezu. Sinoć je, naime, bio nesporazum. Trebali smo u Stenjevcu čekati u sedam, a ne u osam navečer. Pogrešno su nas obavijestili ... Dakle, večeras opet u Stenjevec ...

9. X 1941.

Sinoć je Marko Belinić došao. Sjeli smo u Samoborac i odvezli se u selo Novake. Novaki su u Samoborskom kotaru. Marko nas je povjerio brizi Pavla Videkovića,⁴³ koji je naš čovjek i član Partije. Dočekao nas je kao iskusan konspirator. Sigurno veoma često dočekuje slične goste. Još je mlad čovjek, tako oko tridesetpet godina, čini se da je dobro raspoložen i vedre naravi. Ostavlja dobar utisak.

Mnogo smo s njim razgovarali. Ranije je pripadao HSS-u, njenom lijevom krilu. Osobno je sudjelovao u mnogim akcijama stranke, i to kao jedan od vodećih njihovih ljudi toga kraja. Seljaci ovih sela inače su ljudi opozicionari. — Tako su se negdje prije rata pobunili protiv tamošnjeg vlastelina i podbana Mihalovića. — HSS-ovci ovih krajeva uvijek su pripadali lijevom krilu stranke i Partija je još i prije rata imala ovdje velik utjecaj.

Poslužili su nas večerom, a poslije večere nas je sam Pavel odveo dalje u susjedno selo Rakitje, do seljaka Fabijana Šabarića.⁴⁴

Fabijan je znao da ćemo doći. Sve je bilo unaprijed organizirano i pripremljeno. On je veseo i simpatičan čovjek i — puki siromah. Čim smo se pozdravili, odmah je izjavio: »Niš se ne bojte, dečki, pri mene bute sigurni«. Potom nas odvede u štalu i širokom kretnjom ruke pokaže slamu — naše novo obitavalište. (Moram reći, da mi se stan u Domobranskoj ulici bolje sviđao.)

Fabijan nam je pričao o Pavlu Videkoviću. Pavel je, dakle, glavna ličnost ovih sela oko Sv. Nedjelje u Samoborskom kotaru. Uživa veliki ugled i ono što on kaže uvažava se. Njemu daje direktive za rad drug Marko (Belinić) i sve je dobro organizirano...

Odmah smo primijetili da se ova seoska konspiracija prilično razlikuje od gradske, na koju smo se navikli. Ovdje su svi znali za sve. Među njima kao da nije bilo tajni. Svi seljaci bili su po tradiciji protiv vlasti. Prije protiv žandara, sada protiv ustaša, i njihova je solidarnost u tom pogledu bila na visini.

Mi smo smatrali svojom dužnošću upozoriti Fabijana, da o našem boravku u njegovoj štali treba šutjeti kao zaliven... (On je, naime, izgledao sve prije nego šutljiv.) Obećao nam je i čak se zaklinjao da nikom neće reći ni riječi, čak da o tome neće znati ni njegov vlastita žena.

Polu sata kasnije pojavio se s nekim čovjekom i upoznao nas s njim. Zvao se Julius.⁴⁵ — Uvjerio nas je, da je taj Julius isto tako pouzdan kao i on sam i da se ne trebamo »niš bojati«. Slegnuli smo ramenima i prepustili se sudbini, ili bolje rečeno pomirili smo se s ovom fabijanskom seoskom konspiracijom.

12. X 1941.

Jučer nas je Fabijan odveo Juliusu. To je onaj čovjek s kojim nas je upoznao prvog dana boravka u svojoj štali. — Sve ide po planu.

⁴³ Otišao u partizane u proljeće 1942. g. Bio polit, komesar partizanske čete (odreda) formirane u Brdovcu iznad Zaprešića. Poginuo kao komandant Žumberačkog područja 1944. g.

⁴⁴ Umro 1956. g.

⁴⁵ Živio poslije oslobođenja u Rakitju.

U Zagrebu su nam obećali da ćemo se u ovim selima zadržati svega nekoliko dana, dok se ne uspostavi veza za partizane, koja je upravo prije našeg izlaska iz grada prekinuta. Išli bismo pravcem Žumberak—Kordun. Ali eto, veza još nije uspostavljena i mi ćemo se ovdje zadržati sigurno dulje vremena.

Još riječ dvije o Fabijanu. — Svaki dan donosio nam je hranu i pri tom govorio: »Niš se ne bojte dečki, gladni ne bute«, iako ta njegova izjava nije počivala na nekoj naročitoj realnoj materijalnoj osnovici, jer se redovito radilo o malom, tvrdom zagorskom siru i pozamašnom komadu kukuruznog kruha. — Tako u tim selima žive siromašni seljaci. Tako sada živimo i mi.

Julius ima kuću na drugom kraju Rakitja. — Sklonište nam je opet sjenik u štali.

Počinjemo se sastajati s ljudima i razgovarati o događajima u svijetu i u zemlji. — Razgovore uvijek vodimo noću. Ili ljudi dolaze k nama u štalu, ili mi idemo u kakvu drugu štalu gdje nas okupljeni čekaju. Dakle, ponešto se radi.

17. X 1941.

Kod Juliusa smo proveli punih sedam dana. Odlazak u partizane za sada nam nitko još i ne spominje. Marko Belinić dođe ponekad i malo porazgovara s nama, i to nam je jedina veza sa Zagrebom. Donio nam je i novine. — Treba da budemo strpljivi, to je sve.

Jučer smo prešli na brigu Pavlu Žugcu.⁴⁶ Taj ima najljepši sjenik, jer je dosta imućan i ugledan gospodar. Dakle, otmjen stan na novom, zidanom i lijepom sjeniku. Zabavljamo se promatrajući štakore, koji saobraćaju žlijebom po sredini krova i igraju se. čudnovato, kako se štakori umiju lijepo igrati. Gledaš ih i zaboraviš da su štakori. Ustanovio sara da su štakori zapravo sasvim umiljate životinjice. Cijeli dan se igraju.

Pavel Žugec je HSS-ovac, i to ugledan čovjek stranke. Bio je čak i predsjednik seoske ili općinske organizacije HSS-a, ne znam točno koje. Ističe da nije komunist, ali da smatra našu borbu pravednom i neophodnom. Mrzi ustaše i Nijemce i osuđuje njihova zlodjela. Ne odobrava ni držanje Mačeka. — Spreman je sudjelovati u borbi i pomagati je. To i dokazuje. Skrivati komuniste znači riskirati glavu, i on je toga do kraja svjestan. Voli mnogo razgovarati o politici. Svaki čas dođe do nas na razgovor. Nikako ne shvaća naše nastojanje da aktiviziramo i žene. On u žene nema povjerenja i smatra da je za njih samo kućni posao, a ne politika. — Možda će jednom promijeniti mišljenje.

18. X 1941.

Nije se desilo ništa osobito. Samo nam je Marko Belinić donio slanine. Žena Pavla Žugca skuhala nam je krumpirovu juhu s tom slaninom. Još nikad u životu nije mi nijedno jelo prijalo kao ta juha. Mojim drugovima također, čini se da naša blagoutrobija nisu baš navikla na jednostavnu seljačku hranu. — Sad mi je razumljiviji onaj biblijski slučaj, kad se Ezafe odrekao naslijeđa u korist svog brata Jakoba za šalicu leće. Što bi tek bilo, da mu je ovaj ponudio krumpirovu juhu sa slaninom?

20. X 1941.

⁴⁶ Živio poslije oslobođenja u Rakitju.

Moša je danas kapitulirao. Po prirodi neobuzdan i živahan, teško je podnosio ovo zatočenje. Već četrnaest dana živimo ovdje na sjenicima, a o odlasku u partizane još ni govora. — Drugovi iz Zagreba stalno nam poručuju da se još strpimo. Čini se da ne žure s nama, jer smatraju da smo na sigurnom mjestu. Vjerojatno imaju hitnijih slučajeva. — Moša se s takvim stanjem stvari najteže smirio. Najprije je molio, a poslije počeo zahtijevati, da ga pustimo u Zagreb. Nada se da će u Zagrebu sam uspostaviti veze i pronaći mogućnost za odlazak u partizane. Pokušali smo da ga odvratimo od te namjere, ali je njegova upornost na kraju ipak pobijedila. Pustili smo ga. Osim toga, počeli smo i sami uviđati da daljnji boravak na sjenicima nema baš mnogo smisla. Obećao je da će se javiti čim uspostavi kontakt s drugovima i nađe u Zagrebu podesno sklonište za sve nas. — Otišao je Samoborcem⁴⁷ s najbliže željezničke stanice, do koje ga je rano u zoru odveo neki seoski mladić. — Lazo i ja ostali smo sami.

21.—25. X 1941.

Danas smo opet prešli u Novake. Naš novi stanodavac zove se Jandraš Čakanić. Porodica je velika. Jandraš ima mnogo braće.⁴⁸

Čini se da naša golgota tek započinje. Prema sadašnjem našem skloništu ranija su skloništa bila izvanredno komforna i luksuzna. — Dakle, u sijenu je izdubena rupa veličine dva i po metra u kvadrat. Tu smo se smjestili. — Čakanić nam je rekao da su u istoj toj rupi našli sklonište već mnogi ilegalci iz Zagreba. Valjda nas je htio utješiti.

Rupa ni u času našeg dolaska nije bila bez stanara. Na Jandrašev poziv iskobeljao se iz sijena krupan, crn čovjek, srednjih godina i napadno blijeda lica, kakvo se viđa jedino kod ljudi, koji već dulje vremena žive u zatočeništvu. — Bio je to drug Valjin.⁴⁹ On se već više od sto dana skriva u ovom i nekoliko sličnih sjenika sela Novaka i Rakitja. Saznajemo da spada među nekolicinu drugova, koji su se uspjeli spasiti prilikom bijega iz Kerestince.⁵⁰ — Svi ostali pohvatani su i pobijeni. Raduje se što neće više samovati. Samoća, kaže on, izaziva osjećaj tjeskobe i donosi sumorno raspoloženje. — Kad zlo dijeliš s nekim, lakše je i snošljivije.

Naša rupa u sijenu, treba reći istini za volju, strašna je. Čudi me kako Valjin može ovdje izdržati. Još gori je režim koji se u rupi mora poštovati. Režim je zaveo sam Valjin i nikom nije dopuštao da ga krši. Podčinjavati se Valjinovim propisima (kućnom redu) nije lako, iako se zadovoljavamo s najminimalnijom komocijom, ukoliko se riječ komocija uopće može primijeniti na takve životne uvjete. — Evo, kako ovdje teku dani i noći:

Prije svega treba reći, dan se u rupi teško može razlikovati od noći, jer u njoj uvijek vlada tama. Ipak, jedna jedina zraka svjetlosti, ako ima sunca, probija se oko podne kroz neku pukotinu na krovu i neka mjesta gdje sijeno nije tako gusto nabito. Ako je slučajno sunčano vrijeme, bude oko podneva nekad i toliko svjetla da se može čitati. Ali to je vrlo rijetko.

⁴⁷ Vlak koji je saobraćao na uskotračnoj lokalnoj pruzi Zagreb—Samobor.

⁴⁸ Od braće Čakanić neki su živi, a neki su poginuli u partizanima.

⁴⁹ Poginuo u proljeće 1942. g. kao polit, komesar Zagorske Čete.

⁵⁰ Zloglasni logor za političke zatočeničke (komuniste) ustrojen od Mačeka za vrijeme banovine. Tamo su bili internirani mnogi komunisti i antifašisti, među njima i veći broj vodećih ljudi K. P. H. Sve njih Maček je po dolasku okupatora izručio ustašama.

Neprekidno pada ubitačno dosadna kiša, koja oneraspoložava čovjeka i u mnogo povoljnijim prilikama. Inače, palimo električne lampice i čitamo pri njihovoj oskudnoj rasvjeti.

Malo slobodnije i glasnije razgovarati, zabranjeno je. Smije se samo šaputati, ali, kako kaže Valjin, ni to nije preporučljivo. O kašljanju, kihanju i useknjivanju ni govora. Omatamo stalno jedan drugom kaputima glave i guramo ih u sijeno, da bismo zatomili i prigušili kašalj, od kojeg se uvijek ne možemo uzdržati. Kašlje nam se neprestano, jer svi smo nahlađeni, što s obzirom na vlažno jesensko vrijeme i naše životne uvjete nije ni čudo.

Čim netko makar malo kašljucne, odmah se pijetao na obližnjem buništu uznemiri i oglasi svojim »kokoko«, a to je opasno, jer za nas ne smiju znati ni svi ukućani. Moramo ostati od njih prikriveni, iako dnevno nekoliko puta dolaze u štalu i hrane blago sijenom, u kojem je naša rupa. — Slušamo ih kako razgovaraju s kravama i konjima. Stisnemo se kao miševi u škripcu i pazimo da se kakvim nesmotrenim pokretom i glasom ne odamo.

Ali najveća je muka što preko dana ne smijemo silaziti sa sjenika ni pod kakvu cijenu, pa ni radi obavljanja dnevnih tjelesnih potreba. Valjin se u tom toliko disciplinirao, ili bolje rečeno izdresirao, da mu uzdržavanje više i ne pričinja neke naročite teškoće. Ima on i svoju teoriju. Tvrdi da je ovakvo uzdržavanje korisno za mjehur, a osim toga čeliči i karakter.

Da smo Lazo i ja bili sami, ne bismo ovaj teški režim izdržali ni dva sata. Živjeli bismo slobodnije, bez obzira na opasnost. Ali Valjin insistira na stopostotnom pridržavanju propisa koji ovdje vladaju i koje smo mi zatekli. Gundamo, ali ga ipak slušamo. Uostalom, možda je Valjinova opreznost samo naoko pretjerana.

Hranimo se slabo, Počinjem osjećati fizičku iznemoglost. Kad se pri svjetlosti džepne lampice pogledam u ogledalce, izgledam sam sebi kao grof Monte Kristo poslije dvadeset godina tamnovanja. Ništa bolje ne izgledaju Lazo i Valjin. — A Moša se lijepo šeće po Zagrebu i ne javlja nam ništa.

Dolaskom noći za nas nastupa izvjesno olakšanje. Kad svi ukućani zaspu, dolazi Jandraš ili koji drugi brat Čakanić i pozove nas do siđemo. Onda malo prošećemo štalom i dvorištem i protežemo utrnule udove. Skupe se seljaci i počinju razgovori. Katkada nas vode drugim seljacima, onima koji još nisu zaslužili povjerenje da bi ih mogli dovesti k nama, a treba i s njima raditi. Ovi nas, navodno, smatraju došljacima iz grada i ne znaju da se skrivamo u njihovom selu.

Inače u Rakitju i Novakima nema ustaša, izuzev jednog jedinog koji obavlja više formalno neku ustašku funkciju u Novakima. Ali taj živi u vječitom strahu od Pavla Videkovića i ne usuđuje se učiniti bilo što, čime bi se mogao zamjeriti. Utjecaj Partije je jak i postoji partijska organizacija, sastavljena od seljaka, osobito onih koji rade u Zagrebu, a stanuju kod kuće u selima. Udaljenost ovih sela od Zagreba iznosi najviše petnaestak kilometara.

Mislim da neću pretjerati, ako ustvrdim da najmanje polovica stanovnika Rakitja i Novaka, muškarci, žene i djeca znaju da se u njihovim selima skrivaju nekakvi ilegalci — komunisti. Druga polovica stanovnika možda to baš pozitivno ne zna, ali naslućuje. Međutim, ova seoska konspiracija, ili još bolje seoska solidarnost, toliko je savršena, da »nitko ništa ne zna«. Čak i sasvim mala djeca čim ugledaju žandare, lete naokolo i upozoravaju da je opasnost na pomolu. Douškivanja i denunciranja nema. — Zahvaljujući svom ranijem utjecaju, Partija je i

za vrijeme okupacije našla u ovom kraju dobar teren za revolucionarnu akciju, idealan za sakrivanje kompromitiranih ljudi i održavanje raznih sastanaka.

26.—27. X 1941.

Opet smo promijenili hotel. Ne stanujemo više u rupi Čakanić nego na sjeniku Habelić.⁵¹ — Valjin nije pošao s nama. Ostao je i dalje u rupi. Tamo se smatrao sigurnijim.

Ivan Habelić je stari momak, u ovdašnjem seoskom smislu te riječi. On, naime, uopće nije star i jedva da je prešao trideset godina, ali za ovdašnje pojmove već je stari momak, pa mu se i narav formirala staromomački.

Dobro nas čuva i kod njega se osjećam najsigurniji. Veoma je bistar i lukav, iako se stalno pretvara da je naivan i da ništa ne zna. — To je tako, seljački stil ilegalnog djelovanja. Postoji takav tip seljaka kod nas. Borba za život naučila ih je da budu nepovjerljivi i da se lako ne otkrivaju. — Pomalo je osobenjak. Govori čudnim unjkavim glasom i naglaskom svojstvenim seljacima toga kraja. Samoglasnik u prvom slogu otegne, a drugi slog naglasi brzim akcentom i izgovori ga uvijek glasnije nego prvi slog.

»Ja se znate tak delam beedast, ali znam svoooje, pak naavek dobro preeejdem.«

Ta izjava odnosi se na obavljanje kurirske službe. Obavljao ju je pouzdano i uspješno. Održavao je veze i radio mnoge druge tehničke poslove.

Inače, Moša se još uvijek ne javlja. Dogovorio sam se s Lazom da i ja odem u Zagreb i ustanovim što je s njim i gdje se uopće nalazi. To mi je dobro došlo. Dojadili su mi sjenici i štale. Zaželio sam se Zagreba, a o odlasku u partizane sada više nitko ništa i ne govori.

Sutra, 28. X 1941., baš na moj dvadesetčetvrti rođendan, napunit će se tri tjedna kako smo u selima. — Rano ujutro Habelić me vodi na stanicu. — Lazo ostaje. Pustio me tek pošto sam mu obećao da ću ga, čim vidim kako stoje stvari, obavijestiti i pozvati za sobom. — Dao mi je svoj jesenji ogrtač, da bih izgledao koliko toliko pristojno i neupadljivo. Ogulio sam se nekakvim prastarim žiletom, što me stajalo dosta muke i nešto malo krvi.

28. X 1941.

U onoj istoj krojačkoj radionici, u koju smo se vratili iz Stenjeveca, poslije spavanja u kukuruzima, našao sam Mošu. — On je, doduše, uspio uhvatiti nekakvu vezu, ali stana nije imao, kao što nije imao ni nade da će u dogledno vrijeme u partizane. — Ali novosti ima dosta. — Nisu dobre.

⁵¹ Živio i poslije oslobođenja u istoj kući.

Pao je Lata

Dogodilo se to u blizini one kućice na Krugama, u kojoj smo nekada, u stara dobra vremena, održavali sastanke. — Lata je bio ilegalac. Policija ga je tražila, ali ne baš intenzivno. Događaji su se redali, jedan za drugim, i policajci nisu imali vremena da stalno vode računa o sitnijim ilegalcima. Ne zna se zašto, ali tog dana policija je postavila zasjedu Čeli. Saznali su da se u tom kraju mnogo kreće. — Čelo nije naišao. Naišao je Lata. Bilo je to još 1. oktobra, dakle, baš isti dan kad je i naša grupa provaljena, ali mi smo saznali tek danas.

Napali su ga i svladali iznenada. Sada agenti više ne pitaju za legitimaciju. To se pokazalo opasnim, jer često im se dešavalo da čovjek umjesto legitimacije izvadi revolver i otvori vatru. — Jednostavno te iznenada napadnu i svladaju ili čak odmah pucaju i ustrijele čovjeka na ulici. — Latu su, dakle, svladali. Bio je bijeli dan i na ulici je bilo dosta ljudi. — Lata se počeo tući i otimati i pri tom izvikivati revolucionarne parole:

»Živjela K. P. Jugoslavije!«

»Dole fašistički krvnici!« i druge ...

Agenti su ga udarali šakama u lice i dršcima revolvera po glavi. Padao je, posrtao i opet padao, ali nije prestajao izvikivati parole. — Krv mu se cijedila niz obraze, kapala po reverima kaputa. Agenti su ga gurali prema automobilu koji je čekao.

Okupilo se mnogo ljudi. Lata je i izvikivao parole zato da se okupe ljudi. Htio je da izvrši posljednji podvig za pokret. Znao je da je s njim svršeno i mislio je da treba učiniti još nešto. Što je, dakle, mogao učiniti nego izvikivati parole.

Sigurno su njegove parole, jer bio je krvav i izudaran, a ipak borben i nesavladiv, mnogo jače djelovale od onih papirnatih parola, koje su napisane na lecima, ili od onih, koje je nekada on zajedno s nama ispisivao po zidovima i pločnicima.

Ne zna se, da li je Lata još živ. Provalio nije nikog. To je opet jedan heroj poput Kroflina, Gluhaka i Toše Katića.

Žao mi je Late. Bio je prvi sekretar našeg omladinskog aktiva. Prva »viša veza« naše udarne grupe. A sada je vjerojatno mrtav. Ako nije, bit će uskoro mrtav, a bolje bi bilo da je mrtav.

Sjećam se njegovih definicija o fašizmu i o dijalektičkom i historijskom materijalizmu. Učio nas je na svoj način, isto onako kako su učili njega. Nije znao mnogo, ali dovoljno da se junački bori i da junački umre. Onda smo ga malo podcjenjivali, u sebi. Nismo to pokazivali, ali bile su nam smiješne njegove definicije. — I nismo znali kako je jak i hrabar. — Bio je »revolucionar koji se bavi tihim i predanim revolucionarnim radom, pa makar taj rad bio naoko sitan i beznačajan« (njegove riječi) i takav je ostao do smrti.

Nikola je strijeljan

Na dan 15. o. mj. presudio je njemački ratni sud našeg druga iz grupe, Nikolu Perkovića, na smrt. — Osudili su ga tri puta na smrt, ili na trostruku smrt. Jedna smrt je za njegovog Nijemca, druga i treća smrt su za suučesništvo s Lazom i sa mnom. — Nijemci su pedantni. (Lazu i mene spominju samo kao suučesnike. Ne iznose nam imena. Valjda se nadaju da će se još i nas dočepati.) To su donijele novine od 16. o. mj. — Žao mi je što je Nikola prije smrti kapitulirao. Ne zato što je odao Mošu, Lazu i mene. Otkrili bi nas jednom ionako. Možda je ovako ispalo za nas bolje. Nego, žao mi je zbog njega. On nije bio jak kao Lata, ni kao Kroflin i Gluhak i Tošo Katić. Bio je hrabar, istina je, U obje akcije koje smo izvršili sudjelovao je i bio pouzdan drug. Ali nije bio dovoljno prekaljen za najtežu kušnju.

Tako smo izgubili druga iz naše četvorke. Prvi je pao žrtvom. Tko zna, hoće li i na ostale doći red? Takav smo izabrali put.

Čudno se osjećam dok držim tu Nikolinu presudu u rukama. To je isti osjećaj kao kad bih čitao svoju vlastitu smrtnu osudu. Jer nije to samo Nikola osuđen na smrt. Osuđeni smo i mi: Lazo, Moša i ja. Ne uzbuđujem se i ne plašim. Čak sam pomalo samosvjestan i ponosan. Nijemci su okupirali gotovo cijelu Evropu. Rade na okupiranim područjima što hoće. Istrebljuju milijune ljudi, uništavaju egzistencije, razaraju gradove i zemlje, ubijaju čitave porodice, izmišljaju zločine koji ne postoje i ubijaju zbog tih izmišljenih zločina milijune. Imaju vojsku, policiju, sto vrsti policija, državnu vlast, pa ipak njihov ratni sud ne može da nam izrekne smrtnu presudu i da nas strijelja, a i te kako bi to htio. Naprosto nas ne mogu uhvatiti. — Nikada nisam ni pomišljao, da ću doći u takvu situaciju. — Zahvaljujući podršci koju imaš posvuda i vlastitoj odlučnosti, u stanju si prkositi čitavom jednom sistemu koji je precizno izgrađen, koji se sastoji od tisuća policajaca, agenata, konfidenata, činovnika, upravljača i tko bi znao kakvih sve spona i čvorišta ovog zločinačkog i luđačkog mehanizma.

Još tri mjeseca u Zagrebu

29. X — 3. XI 1941.

Tjedan dana kod Mirka Beloševića,⁵² obučarskog radnika u Jandraševačkoj ulici. — Spavamo, pričamo i dosta neoprezno šćemo gradom i tražimo vezu. Imamo vezu, ali to nije prava veza. Ne znamo gdje je Španac, ni gdje je Čelo, ni kada ćemo napokon u partizane ... Porodica Mirka Beloševića je mala i ugodna. On, žena i mala djevojčica. To je prava proleterska porodica. Ali ne možemo ni kod njih ostati dživjeka.

Loše sam raspoložen. Danas sam lunjao gradom. Bila je večer. Sada je rano mrak i već poslije pet sati popodne možeš se skitati, to prije što je grad veoma slabo osvijetljen. — Vidim mnoge znance, ali ih se klonim. A i ne prepoznaju me. Imam brkove i nosim tamnoplavu šildkapu i teške radničke cipele. Osim toga imam i tuđi kaput. — Kažu mi, da djelujem kao čovjek četrdesetih godina.

Možda je to zato, što je bio jugo, depresija. Ne znam. Ali odjednom sam se osjetio osamljen, izoliran i predodređen da budem žrtva. Godio mi je taj val sentimentalnog raspoloženja i naricanja nad samim sobom, pa sam mu se prepustio i pokorio. — Onda sam odjednom osjetio potrebu za porodicom, rođacima. Otišao sam do svojih tetaka u Bosanskoj ulici. — Rekle su mi, da mi je majka doputovala iz provincije (ona živi kod udate sestre u Korenici) i ne sluteći ništa došla na vrata mog stana. Lupala je na vrata, ali joj nitko nije otvorio. Mislila je da spavamo. Sišla je u dvorište i počela vikati. Nadala se da će nas probuditi.

Agenti se srećom nisu probudili. Čvrsto su spavali. Probudili su se drugi stanari i objasnili joj situaciju. Javila se tetkama i odmah opet oputovala u Korenicu. — A možda agenti više i nisu bili u stanu. Čekali su me tri tjedna i hapsili svakog tko je slučajno naišao da me traži.

Većina onih ljudi koji su uhapšeni u vezi s provalom naše grupe, uključivši tu i naše žene, još su uvijek u zatvoru. — Pušteni su samo neki između njih...

⁵² Poginuo 1944. g. kao polit, komesar bataljona u Zagorskom partizanskom odred.

Gospođa Johana Jandrić

4. XI 1941. — 20. I 1942.

Stvari su se počele normalizirati. Zaista je ovaj naš Zagreb dobar grad. U njemu ilegalci mogu živjeti čak i kad izgube vezu i ostaju prepušteni vlastitom snalaženju, Evo, što se desilo Moši i meni:

Moša nije uspio uhvatiti pravu partijsku vezu. Stanovao je kod nekih svojih prijatelja, svaki dan kod drugoga, a i ti njegovi prijatelji nisu bili baš najsigurniji pred policijom.

Ilegalac mora imati stan. Po danu još i može nekako bez njega, ali noću, kad istekne redarstveni sat, mora se skloniti s ulice kuda god zna, jer gradom počinju krstariti ustaške i redarstvene patrole i hapsiti svakog noćnog šetača, koji nema dozvolu za noćno kretanje. Našeg posljednjeg gostoprimeca, Mirka Beloševića iz Jandraševečke ulice, nismo više mogli eksploatirati. Stanovali smo kod njega čitavih tjedan dana i došlo je vrijeme da potražimo nešto drugo.

Takva je bila naša situacija te večeri, 4. novembra. Loša i pomalo bezperspektivna situacija.

Obojica smo razmišljali i pokušavali naći izlaz, sjetiti se nekog čovjeka koji bi nas mogao skloniti bar za ovu noć. Lutali smo ulicama i mučili svoju muku. Onda mi u jednom momentu padne na pamet moj znanac Jurica Kovač.⁵³ Znao sam da stanuje kao podstanar u Eisenhuthovoj ulici i da je nekompromitiran, iako je naš simpatizer.

Tako se Moša i ja uputimo prema Eisenhuthovoj — Izbaciti nas ne može, mislili smo. Neće imati srca ni obraza da to učini. Pustit će nas da prenoćimo kod njega, makar samo ovu noć. — Trebalo je žuriti. Do isteka redarstvenog sata (opet su ga produžili do jedanaest u noći) preostalo je još svega sat i po vremena. Išli smo u pravcu Juričinog stana birajući pokrajnje mračnije ulice i onda odjednom u Hatzovoj ulici ugledamo pred sobom Juricu Kovača, mog znanca iz Eisenhuthove. To je bio puki slučaj. U gradu od 250.000 stanovnika sresti baš onoga, koga tražiš, a on ti je tek prije nekoliko minuta pao na pamet, nije ništa drugo nego puki slučaj. — Ali Jurica i njegova djevojka zaista su stajali pred nama, susreli smo se okom u oko.

Bio je zapanjen. Mislio je da smo već odavno u partizanima. — Na našu sreću to je, vjerojatno, mislila i ustaška policija. — A pomalo se i uplašio. Nije probitačno sretati takve znance kao što smo Moša i ja, a još je manje probitačno stajati s njima nasred ulice i razgovarati. Ali čovjek ima pravo da se boji, to prije, ako je usprkos strahu spreman pomoći. Takva je pomoć još vrednija. A Jurica Kovač bio je spreman da nam pomogne.

Svoju sobu u Eisenhuthovoj ulici prepustio je već jednom našem dobrom prijatelju, koji se također skriva pred ustašama. To je moj susjed i drug Zlatko Cesar - Čikica.⁵⁴ On mu se jednostavno uselio u sobu i Jurici nije preostalo drugo nego da potraži drugu sobu, a Čikicu

⁵³ Živio poslije oslobođenja u Zagrebu.

⁵⁴ Poginuo 1943. g. kao zamjenik polit komesara bataljona u VII banijskoj diviziji.

ostavi u svojoj. — Stanodavka, gospođa Johana Jandrić⁵⁵ izjavila je da je spremna držati Čikicu neprijavljenog, iako se za takve propuste u ustaškoj državi gubi glava. Jurica nas posavjetuje da odemo do Čikice, koji će nas vrlo rado primiti, jer ne voli biti sam. On i njegova djevojka ponekad ga posjećuju.

Čikicu jedva uspijemo iščeprkati iz njegovog brloga. Tek kad nas je poslije dugog nabijanja po prozoru (soba se nalazi u prizemlju) uspio prepoznati kroz rupu na prozorskoj zavjesi, otvori nam vrata.

Bio je sretan i presretan. Ponašao se kao da je našim dolaskom sve odlučeno i kao da će rat istog momenta završiti. Ilegalan život u zajednici s nama dvojicom nije mu se činio težak ni tužan. Kao da su ga poslije dugog ležanja u samici opet pustili u skupnu prostoriju.

Ne samo da nam je dopustio da prenoćimo kod njega, nego je upravo insistirao da moramo ostatu, jer mjesta ima dovoljno za svu trojicu, a manje će biti dosadno i sumorno.

Mjesta je zaista bilo dovoljno. Dva bračna kreveta za nas trojicu u lijepoj velikoj sobi. Gospođa Jandrić spava u kuhinji sa svojih pet mačaka.

Ni gospođa nije imala ništa protiv našeg useljenja. Znala je da nas traže ustaško redarstvo i Gestapo, znala je i zašto nas traže, a ipak nije imala ništa protiv.

Čikica nam je ispričao svoju historiju. — On je moj susjed i već godinama smo najbolji prijatelji. Kad je naša grupa provaljena, odmah poslije nas policija je potražila i njega. Pobjegao je, a ženu su mu uhapsili. Nije imao volje uvjeravati ih da s našom grupom nema nikakve veze, iako zaista nije imao nikakve veze i uopće nije znao ni za jednu našu akciju. — Znao je da mu to na policiji ionako ne bi vjerovali. Osim toga, bio je kompromitiran od prije rata, neko vrijeme čak je bio i u zatvoru, a to je sasvim dovoljno za logor ili koju drugu vrstu umiranja. — Nije bio povezan i morao se snalaziti sam. Tako je dospio u ovu sobu.

Moša i ja nismo oduševljeni ovim skloništem. Čitava atmosfera je sumnjiva. Prije svega, Nikica se sasvim neoprezno okružio različitim ljudima, koji su, doduše, svi dobri i poštenu, ali o konspiraciji teško da vode baš mnogo računa. — Tako mu, na primjer, stalno dolazi otac i nagovara ga da se sam prijavi policiji, jer nije ništa kriv. — Pa i sama gospođa Jandrić? Lako je moguće da i ona, kao starija gospođa, s mnogim dobrim i prijateljskim vezama u ovom kraju, priča prijateljicama o svojim podstanarima. Osim toga, ona je švelja i svakog dana posjećuju je konte, pa je u stanu veoma velik promet. — Stan povremeno posjećuje i bivši uživatelj Jurica Kovač, njegova djevojka, pa onda neki đaci i studenti, koji Čikici čine razne usluge i razbijaju mu dosadu u dugim jesenjim večerima. Svi su oni antifašisti i naši simpatizeri, ali je sasvim sigurno da su makar svojim najboljim prijateljima pričali o ilegalnom stanu u Eisenhuthovoj ulici. — Tako Čikica živi sasvim ugodnim i komotnim načinom života. I sad smo došli nas dvojica paničara i zacijelo ćemo mu život zagorčiti. — No opasniji od svijeta je njegov otac. Baš danas sam potrošio mnogo riječi da ga uvjerim kako će njegov mili sin, ukoliko se javi ustaškom redarstvu, ili ukoliko ga on sam javi (jer i takva mogućnost postoji), sasvim sigurno izgubiti glavu, bez obzira na njegove kućevlasničke veze. — Stari je, naime, lojalan građanin, kućevlasnik, hrv. sokol i tako dalje i ima mnogo veza. — No on, objektivno predstavlja još i daleko veću opasnost. Može kakvom policijskom špijunu ili agentu pasti na pamet da ga slijedi. U tom slučaju stari će ga odvesti točno do nas.

⁵⁵ Umrla 1956. god. Do smrti živjela u istom stanu u Eisenhuthovoj ulici.

Kako bilo da bilo, stanje se u tom pogledu nije mijenjalo. Drugi stan nismo tražili, i koliko iz inercije, toliko i zbog toga što je bolji stan teško i naći. — Ukratko, postepeno smo se privikavali. Čak su se »divlje veze« i razgranjavale. Iz zatvora su pustili Čikičinu ženu, jer se nalazila pred porodom, a nizašto je u stvari nisu mogli teretiti, pa nam i ona stalno dolazi. — Svi naši još su uvijek u zatvoru, ona je bila s njima i priča nam o njima. Tukli su ih. Sada je istraga već prestala. Više ih, doduše, ne tuku, ali će ih uskoro otpremiti u logore, Jasenovac i Staru Gradišku. To je otprilike, isto što i smrt. — Moje stanodavce iz Ivkančeve pustili su. Mog znanca profesora zadržali su i dalje. Ne znam zašto smatraju da je on više kriv od njih. (Našli su prilikom pretresa mog stana neku njegovu knjigu na kojoj je pisalo njegovo ime, i tako su i upali u stan u Ivkančevoj ulici. — Moji znanci nisu priznali da sam se tamo skrivao, a policija to nije mogla utvrditi. Zato su ih valjda i pustili... Ipak, odlučili smo da se s Nadom (Čikičinom ženom) sastajemo na ulici, da nam ne bi navukla policiju u stan.

Stjecajem prilika povezali smo se i s antifašistički raspoloženim ljudima iz susjedstva. Oni nam pomažu sitnim uslugama. Pomaže nam, istina ne znajući, i žena ustaškog gradonačelnika Wenera. Gradonačelnik stanuje u svojoj kući u Fijanovoj ulici. To je odmah pokraj nas. Naša gospođa je prijateljica gradonačelnikovice i ova joj svaki dan daje meso za njene »Zimmerherre«, jer »Zimmerherri«, naime, nemaju potrošačkih karata. — Da gradonačelnikovicica zna, kakvi su to »Zimmerherri«, bilo bi svašta.

*

Sada je već sve dobro. Uspostavili smo opet vezu sa Špancem. Bio je kod nas. Trebalo je vidjeti njegovo lice, kad je ugledao pet prekrasnih mačjih egzemplara kako se penju po našoj gospođi kao po stablu i bruse nokte o njenu haljinu. — Odmah je rekao: »Tu možete ostati do kraja rata. Nikada nitko neće na nju posumnjati.« — Također je izjavio da smo imali pravo što smo napustili seoske štale i sjenike. Vezu sam uhvatio preko slastičarne Kovačić u Zvonimirovoj ulici. — Kovačić je naš čovjek. Daje nam i para za C. P. tj. za nas, jer treba živjeti. — Tamo dolaze neki naši drugovi, pa sam se i ja jednog dana uputio radi veze. Nije bilo lako. Išao sam tamo točno sedam puta u po bijela dana, dok se nisam dokopao Španca. — Jednom sam u blizini slastičarne susreo ustaškog agenta Krčmareka, koji me dobro poznaje. Bio je bijeli dan i susret se nije mogao izbjeći. Stavio sam prst na otonac pištolja u džepu i pošao mu ususret. — Pozdravio me i prošao. Njegovo držanje može se tumačiti na dva načina. Ili nije htio uredovati, jer se boji osude javnog mišljenja sa Kanala (on, naime, kao i ja potječe sa Kanala), ali to je manje vjerojatno, ili nije htio da se izloži opasnosti, jer je znao da moram pucati, ako bilo što pokuša. — Ako javi policiji da me je vidio, počet će za nama tragati, jer će znati da nismo u partizanima. — Španac nam je saopćio tužnu vijest. Uhapšen je Čelo, i to još negdje sredinom oktobra, dok smo mi bili na sjenicima. Naša stanodavka gospođa Jandrić je izvanredna žena. Politikom se ne bavi, kako sama kaže, a fašiste mrzi. Nevjerojatno je hrabra. Može se reći da uopće ne zna za strah. Jedne noći desilo se slijedeće: Oko jedan sat poslije ponoći probudi nas buka na ulici pred kućom, čulo se zvrčanje motora. — Sva trojica skočimo iz kreveta i na brzinu obujemo cipele. — (Spavamo odjeveni, samo izuvamo cipele.) — Pred kućom je bila policija. Dva cindapa s ustašama i automobil. Gospođa, sa svojim mačkama, spava u kuhinji. Pokušali smo probuditi je, ali to nije išlo lako. Kuhinjska vrata bila su zaključana, a ona je spavala tvrdo. Lupali smo i zvali je i nikako da je probudimo. Pobjeći se može samo kroz kuhinjski prozor u vrt i onda dalje preko drugih vrtova čak u Petrovu ulicu. — Već smo bili izgubili svaku nadu u uspješan bijeg i pripremili se za borbu bombama i revolverima, kad se gospođa napokon ipak probudila i otvorila nam vrata.

»Kaj, ustaše su došli?«, upitala je mirno i hladnokrvno kao da se radi o nekoj majstorici iz susjedstva, kojoj, po običaju, nije na vrijeme sašila haljinu.

Ustaše i policajci već su svom snagom nabijali po ulaznim vratima i po našim prozorima i zahtijevali da ih se pusti u kuću.

Nas trojica iziđemo kroz kuhinjski prozor u vrt i stisnemo se ispod kućnog zida očekujući daljnji razvoj događaja... Začas začujemo gospođin umirujući glas:

»No, no kaj tak lupate. Valjda ne gori kuća.« To je govorila ustašama ...

»Čekajte, dok pronađem ključ od haustora.«

Oni se zaista umire, a ona počne polako tražiti ključ, koji je držala u rukama... Ispalo je tako, da im ona uopće i nije otključala vrata, nego se probudio kućevlasnik, koji stanuje u prvom katu, i pustio ih u kuću.

Nisu došli zbog nas. Na drugom katu stanovao je neki radnik, član U. R. S. S.-a. Došli su po njega i odveli ga. — Čim su otišli, gospođa nas je pozvala iz vrta.

Njena slabost bile su mačke, i to ne obične, normalne i zdrave mačke, nego razni invalidi, bolesnici i drugi promašeni primjerci mačjeg plemena. Skupljala ih je po ulicama i donosila kući. Brojno stanje mačaka variralo je. Nekada ih je bilo samo četiri, a ponekad ih se znalo nakupiti i šest, sedam komada. — Glavni mačak zove se Šarko. Ogroman je, antipatičan i naravno ćorav na jedno oko. Drugo mu je oko stalno krmeljivo, tako da čovjek izgubi apetit za jelo čim ga vidi. — čini se da je antipatija obostrana, Šarko nas ne trpi. Osobito mrzi Mošu. Čim ga vidi, odmah savije leđa u luk i nakostriješi se i frkće. — Mi ga gladimo i mazimo, osobito ako je gospođa prisutna, ali on naša milovanja ne prima. Zašto nas taj mačji veteran bez jednog oka nije trpio, ostalo je za sada nerasvijetljeno. Možda se boji da ga ne istisnemo iz srca (ili iz stana) zajedničke dobrotvorke.

Druga na rang listi bila je »Cukina«, sitna i šepava mačkica (bolje rečeno mačketinica), koja je uglavnom svoje dane boravila na gospođinim leđima i ramenima, a njen jadni i ofucani repić stalno se nalazio ispod gospođinog nosa i podsjećao na živi brk, koji je čas žalosno spušten, čas veselo uzdignut.

Istog dana kada smo se Moša i ja ovdje ugnijezdili, gospođa je s ulice donijela i neko šugavo, crveno mače. Prozvali smo ga »Lugarić«, jer nas po žutoj boji i fizionomiji podsjeća na ustaškog agenta Lugarića. Gospođa je usvojila to ime, a ni mače nije protestiralo, vjerojatno zato što ne pozna Lugarića.

Ostali egzemplari mačjeg plemena nisu naročito interesantni i ne vrijedi ih opisivati.

Zbog mačaka gospođa se morala svađati s kućevlasnikom i većinom stanara. Nemaju razumijevanja za njenu mačju družbu i brane mačkama prolaz stepeništem i zadržavanje u malom dvorištu. — Bit će da imaju za to i razloge u objašnjavanje kojih je pametnije ne upuštati se. Tako jadne mačke moraju stalno čamiti u kuhinji. Ona ih hrani, čisti za njima i spava s njima.

Španac nam daje para. Kupujemo hranu, a kako nemamo tačkice, prisiljeni smo većinom kupovati kolače, koji se dobiju bez tačkica. Gospođi uvijek dajemo njen dio kolača. — Jučer sam zavirio u kuhinju i ugledao čudan prizor. — Svaka mačka imala je na tanjuriću pred sobom kremšnit. — Šarko je baš na ostatak kremšnite otresao capu, nije mu više prijalo. — Brzo sam se povukao. Bilo mi je neugodno, što sam mačke uhvatio na djelu.

Druga slabost naše gospođe su njene konte. To su časne purgerske gospe većinom iz susjedstva. Po cijeli dan one zvone i lupaju na vratima, ali im obično nitko ne otvara. Naime, naša gospođa nema običaj dovršavati haljine na vrijeme, prema obećanju i dogovoru. Iz nepoznatih razloga ona ih u pravilu nikada ne dovršava na vrijeme. Konte su ljute, bijesne su, lupaju u svom pravednom gnjevu divljački na vrata i često prostački psuju i prijete, ali pomoći nema. Ponekad dovode i svoje muževe, energične ljude, pa im se i ovi pridružuju u psovka i prijetnjama, ali gospođu je nemoguće pokolebati. Za vrijeme dok oni psuju i lupaju, stoji ona, mirno kao bubica, iza vrata i drži prst na usnama. Na taj način opominje nas trojicu da budemo mirni i da se kakvim nesmotrenim pokretom ne odamo ... Tako je vrijeme teklo, naša je gospođa i dalje svaku narudžbu preuzimala, ali posao nije dovršavala, ne sarno na vrijeme, nego uopće. — Ne pamtim slučaja da je koja narudžba isporučena na vrijeme. Obično razjarene gospe ipak uhvate našu gospođu u zasjedi i onda odnose rasparan materijal nekoj drugoj, savjesnijoj krojačici. — Pritom psuju na sva usta, a ona ih gleda krotko i kao snebivajući se. Sigurno se čudi što te žene nemaju razumijevanja za njene ostale brige, koje su svakako važnije.

U gospođinu obranu treba navesti, da zaista nije mogla baš mnogo vremena posvećivati svom zanatu, jer je morala za nas trojicu kuhati, prati i pospremati nam sobu. Da i ne govorimo o poslu oko pet mačjih invalida, koji su također imali svoje zahtjeve. Osim toga, dospijevala je svakog dana na obligatan razgovor svojim prijateljicama, između kojih je jedna bila majka policijskog agenta, a druga — kako sam već naveo — supruga ustaškog gradonačelnika, inače mesarskog obrtnika i kućevlasnika. — Simpatično društvo, u svakom slučaju.

Ima naša dobrotvorka još jednu izvanredno zanimljivu osobinu. Ona, naime, uopće ne poštuje vrijeme. Vrijeme, naprosto, za nju ne znači ništa, jednostavno ne postoji. To je svakako simpatična osobina. Zašto bi ona poštovala vrijeme? Nije išla ni u ured, ni u tvornicu, niti je ugovarala ilegalne sastanke na koje treba dolaziti točno na sekundu. — A za konte nije bilo važno. Njih je varala na tjedne i mjesece, a ne na sate i minute. — Zahvaljujući, dakle, toj njenoj vrlini, nas trojica obično doručujemo negdje oko dva popodne, ručamo oko osam navečer, a večeramo opet oko dva po ponoći. Nama taj raspored baš mnogo ne smeta. Imamo dosta vremena i danju i noću.

Pored ovih malo komičnih, ali zato ipak simpatičnih navika i osobina, ima naša gospođa i niz istinskih odlika, pa bi bilo nepravедno kad i neke od njih ne bih spomenuo.

Ustaše i njemačke fašiste mrzi. Spremna je učiniti sve što može da bi pomogla ljudima koji se protiv njih bore. Iako nije osobito zainteresirana za politička pitanja i revolucionarnu borbu, protivna je fašističkim zlodjelima i nasiljima i dobra je patriotkinja. Ona zna zašto se Moša i ja skrivamo i potpuno je svjesna toga, što je čeka ako se ikada otkrije tko su njeni podstanari, pa ipak drži nas neprijavljene i u najvećoj tajnosti od svih sustanara i samoga kućevlasnika.

— Jedino postolar⁵⁶ iz suterena zna za nas i pomaže i njoj i nama. On nam je u neku ruku saveznik.

Prilična je muka nabavljati za nas hranu. Nemamo prehrambene karte, a čitav sistem opskrbe građanstva odvija se sada preko karata. Ali gospođa se nekako snalazi i usprkos svim poteškoćama dobro nas hrani.

*

Izlazimo samo u slučaju potrebe. Španac nam ne dozvoljava da šćemo po gradu. Isto tako neće da nas zaposli. Dosađujemo se. — Smatra da nam je onemogućeno svako djelovanje u gradu. Potjera za nama bila je, a možda je još i sada, i suviše žestoka, da bismo se smjeli kretati ulicama ili raditi na izvršavanju partijskih zadataka kao što rade ostali ilegalci. Ovi žive, doduše, skrivajući se pred ustaškim redarstvom, jer ih terete iz kakve ranije provale, ali ih ne traže tako intenzivno kao nas. (Riječ je o sitnijim ilegalcima, a ne o rukovodećim ljudima Partije). — Mi naprosto čekamo da nas otpreme u partizane, a to nekako ne ide baš lako. Čekamo i čekamo i nosimo glavu u torbi. Da još ne nosimo glavu u torbi bili bismo sasvim kao paketi koji su povjereni nečijoj brizi i taj ih je dužan sačuvati sve dok ih opet ne preda dalje.

Iz svog udobnog skrovišta u Eisenhuthovoj (kažem udobnog za razliku od onih neudobnih na seoskim sjenicima) izvlačimo se samo ponekad navečer, kad su ulice mračne i zavijene jesenjom maglom. Zamračenje grada veoma nam dobro dolazi. Tada se prokrademo zabačenijim ulicama do mjesta gdje imamo kakav sastanak, izmijenimo riječ dvije s čovjekom koji nas je dočekao, predamo mu nešto, ili primimo štogod od njega i odmah se gubimo odande, dok nismo izazvali sumnju.

Ti naši izlasci veoma su romantični i zanimljivi, i to rađa kod nas, jer ipak smo još mladi, potrebu za nestašlukom. — Naime, teško je živjeti ilegalno u gradu gdje si proveo gotovo čitav svoj život. Previše voliš taj grad, da bi mogao dane i dane provoditi zatvoren i ne izlaziti nikamo. Zato ponekad izlazimo potajno, bez Špančeva znanja. — Samo, zapravo mi više i ne volimo Zagreb. Nekada smo ga voljeli, bio nam je blizak, na njegovim trotoarima, u parkovima i osobito na našoj periferiji osjećali smo se kao kod kuće. Sada nam je taj naš grad postao nekako stran i mrzak. Jedva čekamo da ga se riješimo i odemo iz njega nekamo u slobodu.

Dobro smo naoružani. Svaki od nas ima dva revolvera i dvije defenzivne njemačke bombe. Jedan revolver nosim u desnom vanjskom džepu kaputa. Taj mi je stalno u ruci otkočen i pun s metkom u cijevi. Drugi, manji revolver pričvršćen mi je na desnoj nozi u čarapi. Tako nas je naučio Španac. Bombe držimo u džepu. Čikica je malen rastom. Kad izlazimo, on se maskira u ženu, i to u sredovječnu priprostu građanku, koja s kanticom ili košaricom u ruci žuri za svojim poslom. To njegovo maskiranje je sasvim smiješno. Nogavice od hlača zasuče preko koljena, na noge navuče ženske svilene čarape i obuje crne cipele s visokom petom. (Tako mu se pruža prilika da ipak malo poraste). — Preko svega obuče crni ženski zimski ogrtač. Podbrađen je crnom maramom, ispod koje mu koketno viri pramičak kose. Najveće poteškoće imamo s njegovom kozjom bradom. Raste mu samo oko usta, ali je tako crna i uočljiva, da se nikakvim izbrijavanjem ne može učiniti nevidljivom. Zato na ustima uvijek nosi džepni rupčić

⁵⁶ Zove se Mrkoci. Živio je poslije oslobođenja u istoj kući.

kao da pati od zubobolje. — Inače, ima ružne kvrgave muškaračke noge, što se osobito ističe u svilenim čarapama i cipelama s visokom petom.

Ali kod muškaraca unatoč svemu ima dosta uspjeha, iz čega se može izvesti zaključak, da nijedna žena nije toliko ružna da se nekom ne bi svidjela. — Već dva puta muškarci su pokušali Čikici pristupiti. Prvi puta, jedan ga je (ju je) špediterski radnik pozvao na dva deci vina, drugi puta doživio je (doživjela je) ponudu čak od ustaškog Čarkara (od one vrste sa fesom na glavi). — Čarkar ga je (ju je) nagovorio riječima: »Kuda se gospodični tako žuri?« Samo, Čikica se pokazao kreposnim (kreposnom). — Istini za volju treba reći, da se to desilo u veoma mračnoj ulici, — Moša i ja uvijek smo išli za njim na desetak koraka, kao da nemamo međusobne veze, i zabavljali se. Znali smo da ova neugledna građanka nosi za pašom ogromni gaser (revolver na bubanj) i da je spremna svakom nasrtljivcu prosvirati lubanju, ako bude potrebno.

Čikica se međutim ponosio svojom uspjelom maskom. — Kad bi ušao recimo u slastičarnu da kupi kolače, nikad nikom nije palo na um da bi građanka mogla biti građanin. A Moša i ja uvijek smo ga slali u prve borbene redove, upravo zato što je bilo gotovo nemoguće prepoznati ga.

Krećemo se uvijek po ustanovljenom redu. Naprijed ide Čikica kao žena, onda nas dvojica u razdaljini od desetak koraka iza njega. I mi smo također u neku ruku maskirani. Obojica nosimo radna odijela, teške bakandže na nogama i kape na glavi. (Moša se iz engleskog dandyja također prerušio u radnika. To je manje upadljivo.) Kako smo pustili i brkove, zaista nas je bar na prvi pogled i u mraku teško prepoznati. — Kad Čikica opazi neko sumnjivo lice, recimo kojeg poznatog agenta ili doušnika, prijeđe odmah na drugu stranu ulice. To je i za nas signal da budemo oprezni i da također prijedemo na drugu stranu ili bilo kako izbjegnemo neželjeni susret. — Znamo da nitko neće odjednom prepoznati i njega i nas dvojicu. — Ako prepozna Čikicu i počne ga slijediti ili ga pokuša odmah uhapsiti, mi ćemo lako s njim svršiti, jer taj neće znati da Čikica nije sam. Ako prepozna nas dvojicu, ili jednog između nas, što treba prije očekivati, Čikica će nam kao neupadljiva a naoružana »žena« itekako dobro doći.

Ipak, desilo se neki dan, da je prepoznat Čikica. Vraćali smo se iz grada prema stanu. Upravo kad smo prolazili Petrovom ulicom — bilo je oko devet navečer — neki nepoznat čovjek došao nam je u susret, pogledao Čikicu u ženskoj odjeći i naglo se trgnuo. Odmah smo vidjeli da nešto nije u redu, da ga je, po svoj prilici, prepoznao.

Čikici dademo znak da pođe za nama i vratimo se da provjerimo kuda će taj čovjek krenuti. Ako okrene nazad i pođe za nama, onda je sigurno da ga je prepoznao i treba spriječiti da otkrije gdje stanujemo. — Zaista, neznanac se vraćao i u ponovnom susretu omjerio nas svu trojicu od glave do pete, i to dosta bezočno i drsko, kako nam se učinilo. — Već je ustanovio da je žena — muškarac u vezi s nama dvojicom. — Mi ga nismo poznavali. — Ukrstimo se, dakle, ponovo s njim, pređemo desetak metara i opet se vratimo. Opet nam je dolazio u susret, a bilo je očito da ne šeće ulicom, jer korak mu nije bio takav, i kad smo ga prvi put sreli žurio je. — Onda dademo Čikici znak da ide, a nas dvojica krenemo za njim. — Ponovo se okrenuo i došao nam u susret. Moša me nije ništa pitao. Šutke mu je prišao, mirno izvadio revolver i prislonio mu ga na trbuh. Nije pucao, naravno. Uslijedilo je samo nekoliko brzih udaraca rukom i pištoljem i nepoznati je pobjegao glavom bez obzira. Za njim na pločniku ostao je šešir.

Prekoravali smo Mošu što je tako postupio. Tko zna kakav je to bio čovjek. Čovjek u našoj situaciji sumnja na svakoga. Pitanje je da li je to uopće i bio policijski agent ili konfident. Možda je izudarani bio naš drug, koji se na tom mjestu trebao s kim sastati, pa je pretpostavio da smo baš mi došli s njim na sastanak i zato nas je gledao i išao za nama.

Moša se nije dao. Uvjeravao nas je da je nepoznati mogao biti samo doušnik i ništa drugo, a ako je slučajno i bio naš drug, neka mu pravo bude, kad se ponaša tako glupo i napadno.

Treći dan iza događaja u Petrovoj ulici pokazalo se, da je Moša bio u pravu. Javljeno nam je da se jedan ustaški špijun iz ove četvrti žali kako su ga komunisti napali i izudarali. Po opisu potpuno odgovara Mošinoj žrtvi.

Pao je Španac

Naše ilegalstvo, zapravo skrivanje pred policijom traje već preko dva mjeseca. Sredina je decembra. U utorak je došao Mamac⁵⁷ i donio fotoaparata. Mamac je naš prijatelj i često nam dolazi na razgovor. Čini nam mnoge sitne usluge. Fotografirao nas je. Španac nam je, naime, neki dan saopćio, da ćemo u partizane vlakom i da je zato potrebno izvaditi nove isprave. Naravno, krive isprave s fotografijama prema sadašnjem našem izgledu i sa izmišljenim generalijama.

U petak Mamac je donio slike. U subotu Španac je došao i uzeo ih. Obećao je da će isprave, i to radničke knjižice, donijeti u ponedjeljak. Nismo ni slutili da Španca nikada više nećemo vidjeti. Našeg Španca kojeg toliko volimo i koji se za nas tako mnogo brinuo od onog prvog dana kada sam ga sreo pa sve do sada. K nama je trebao doći u ponedjeljak poslije ručka Ručao je u nekoj gostionici, negdje u gornjoj Ilici. Nitko ga nije poznao. Za policiju on nije ni postojao. Vratio se iz Španije, poslije logora u Francuskoj i kraćeg boravka u Njemačkoj. Ustaško redarstvo jedva da je imalo pojma da u Zagrebu živi i radi takav čovjek. — Ipak, dok je ručao iznenada mu priđu dva agenta i uhapsu ga. Legitimirao se. Imao je odlične dokumente i oslonio se na njih. Nije vrijedilo. Zamijenili su ga s nekim drugim čovjekom, navodno s nekim kriminalcem koga su tražili, a on mu je valjda bio sličan. Uvjeravao ih je da su u zabludi, da on nije onaj koga traže... Sve to nije pomoglo. Nije ih mogao razuvjeriti. Odveli su ga na policiju, i to na policijsku stanicu u blizini. Nije se opirao. Vjerovao je da će tamo naići na nekog razumnijeg čovjeka, kojeg će već uvjeriti da nije traženi kriminalac.

Ali na policijskoj stanici bilo je još gore.

Ovaj slučajni incident počeo se odvijati sve nepovoljniji je. Nisu mu dali da dođe do riječi, nego su ga odmah počeli pretresati. Španac je uza se imao dva revolvera. Jedan veći za pašom i drugi manji u nogavici od hlača. — Veći revolver odmah su našli i sad se više nije mogao nadati sretnom ishodu. On izvuče manji pištolj iz nogavice i otvori vatru na prisutne policajce. Jednog ubije na mjestu, drugog rani, no treći ga udara stolicom po glavi. Pao je od udarca i tako ga svladaju.

Cijeli Zagreb zna za muke koje taj čovjek trpi na policiji. Njegova zatvorska ćelija zaudara nadaleko po pečenom ljudskom mesu koje se raspada. Španac umire i šuti. Nisu uspjeli saznati ni kako se zove.

Možda su kod njega nađene naše fotografije, ili čak gotove legitimacije. On zna za naš stan u Eisenhuthovoj ulici, ali mi se nimalo ne plašimo. Znamo da Španac neće progovoriti; kao što nije progovorio Lata, ni Gluhak, ni Kroflin. — Ranije, kad je pao Lata i kad su pali Kroflin i Gluhak, mi smo pomalo strahovali. Izvinjavamo im se za to. Sada uopće i ne strahujemo. Španac je za nas pojam revolucionara i borca i mi smo u njega sigurniji nego u sebe.

Mučili su ga nepunih mjesec dana. Onda je izdahnuo. Danas je već 12. januara tisuću devetsto četrdeset druge. Španca više nema.

Bio je slab i nježan, a koliko se moralne snage i heroizma krilo u tom krhkom tijelu. — Nas trojica još uvijek stanujemo kod gospođe Jandrić, u Eisenhuthovoj ulici broj 5.

⁵⁷ Dr. Rikard Stefanović, tada još student medicine. Kasnije je postao liječnik u J. N. A. u činu potpukovnika.

Odlazak u partizane

Tehek je došao poslije Španca. Nisam ga vidio od onog dana kada me je odveo na spavanje u Medulićevu ulicu. Od tog vremena prošlo je već više od tri mjeseca. — On ima zadatak da drži s nama vezu i da nas konačno otpremi u partizane. Ali s tim odlaskom u partizane zaista nemamo sreće. — Znak da treba krenuti uvijek je isti. Pojavljuje se Tehek sa štrucom kruha i salamom pod miškom. — Već smo pojeli nekoliko tih kruhova i salama, ali krenuli još nismo. Uvijek se u posljednji čas nešto poremeti, negdje se prekine veza, ili tko će znati što se sve dešava u ovakvim prilikama. — Imam utisak da drugovi već jedva čekaju da nas se riješe, ali im to nikako ne uspijeva, i to ne našom krivnjom. Naprosto, takve su okolnosti. I, prirodno je da drugovi jedva čekaju da odemo. Prilična je odgovornost držati nas ovdje u Zagrebu. Naš oprez popušta. Privikli smo se na svoju situaciju i gotovo da smo spremni ponovo se legalizirati. — Ja, na primjer, već pomalo rasprodajem namještaj iz svog nekadanjeg stana, jer potreban nam je novac. Naravno, ne radim to osobno, nego preko drugih legalnih lica. — Imam utisak da cijela kuća i dobra polovica ulice znaju za nas, samo se prave da ne znaju. Ali možda se varam. Tehek također misli da znaju za nas.

Dakle, kad smo prvi put dobili kruh i salamu, sjeli smo uslijed vlastite nespretnosti u krivi vlak. Vlak je već polako krenuo kada smo to ustanovili. Sišli smo i uputili se kući. Moram priznati, bilo nas je stid. Dospjeti s kolodvora u Eisenhuthovu ulicu nije bilo lako. Vlak je išao kasno u noći i mi smo se našli na ulici iza redarstvenog sata. Nije nam preostalo drugo nego da riskiramo. Tako iznajmimo neki stari fijaker i uputimo se kroz grad. Susreli smo najmanje dvadeset patrola koje su lovile noćne šetače, ali nas nisu dirali. Vjerojatno su mislili da smo doputovali. U Vlačkoj ulici ispred gostionice Vaić susreli smo Lugarića. To je onaj ustaški agent — koljač, koji slični na našeg mačka. Bio je pijan. On zaustavi fijaker i upita kočijaša hoće li se vraćati istim putem da i njega poveže nazad u grad. Srećom, nije nas pogledao ili nas nije prepoznao, iako se veoma dobro poznajemo. Sreća je također, što nije išao istim pravcem kao i mi, jer bi nam se još uprtio i u kola. To bi vjerojatno bila nesreća i za njega i za nas.

Na vratima našeg stana našli smo ceduljicu da se soba iznajmljuje. To nas je malo uvrijedilo i ogorčilo. Predbacili smo gospođi Jandrić što je tako požurila.

Drugi pokušaj odlaska u partizane bio je mnogo uzbudljiviji i opasniji. Dali su nam falsificirane propusnice za vlak i krive legitimacije. Propusnice su za pravo bile sasvim propisne, ukradene na policiji već potpisane i providene žigom. Samo su imena bila izmišljena, isto kao i u legitimacijama. Moša i Čikica dobili su dobre isprave, prave pravcate radničke knjižice, i mogli su se slobodno legitimirati svakome. Iz nepoznatih razloga, mene nije zapala radnička knjižica nego nekakva policijska legitimacija, koja je bila veoma loša. Vidjelo se na prvi pogled, da je ime bivšeg vlasnika brisano »Tintentodtom«. — Napravio sam kiselo lice kada mi ju je Tehek dao i bojažljivo prigovorio. On mi odgovori da to ne smeta i da su mnogi otišli u partizane i s gorim ispravama. Više nisam imao volje zanovijetati, da se ne bi pomislilo da mi se ne mili otići.

Ovaj puta sjeli smo u ispravan vlak, za Plaški. Tamo smo trebali potražiti kapetana Latasa,⁵⁸ koji će nas otpremiti u Lički ili Kordunaški partizanski odred. — Tehek mi je dao javku za Latasa.

⁵⁸ Danilo Latas. Bio je aktivni kapetan bivše jugoslav. vojske. Kasnije pukovnik J. N. A.

Dogovor nas trojice bio je, da ćemo svi ići u jedan kupe, razumije se, treće klase. Sjest ćemo odvojeno kao da jedan s drugim nemamo nikakve veze. Ako se dogodi da kojega od nas prilikom pregleda isprava uhapse ili ga prepoznaju, ostala dvojica imaju zadatak da ga u zgodnom momentu oslobode.

Desilo se, kao što obično biva, malo drugačije no što smo, u najgorem slučaju, predvidjeli. Žrtva sam bio ja. U kupe su ušli civilni agenti i žandar. Počeli su pregledavati dokumenta redom svim putnicima. Čikica i Moša prošli su dobro. U pitanju sam bio još jedino ja, jer sam sjedio s druge strane kupea, pa sam i na red došao posljednji.

U kupeu je bilo slabo vidljivo. Putovali smo noću. Zato je detektiv usmjerio svoju električnu lampicu u moju legitimaciju. Odmah sam ocijenio da neće biti dobro. Pod jakim osvjetljenjem sasvim su se jasno isticale žute mrlje, tragovi poslovanja »Tintentodtom«.

Detektiv je sumnjičavo zagledao čas u legitimaciju, čas mene u lice i napokon mučnu situaciju prekinuo riječima: »Ovo je kriva legitimacija, slijedite me!«

Nije mi preostalo drugo nego krenuti za njim. Prolazili smo kroz kupe u smjeru odakle su došli agenti i oružnik. Bacio sam pogled nazad i vidio da su se Moša i Čikica digli i pošli za nama. Nisam znao kuda me vode, ali sam pretpostavljao da me žele pretresti u onom posebnom odjeljku za policijsku pratnju vlaka, koja se nalazi u svakoj kompoziciji. Držao sam ruku na otkloncu revolvera i čekao što će dalje biti.

Ali ni ovaj puta sreća me nije napustila. Agent i žandar nisu znali kakvu su »pticu« uhvatili, samo su vidjeli, da je isprava kriva. Nisu me zato ni naročito pazili. Prolazili smo upravo iz vagona u vagon preko onih spojnica na kojima se uvijek nesigurno hoda. Agent je išao preda mnom, a žandar iza mene. Vlak je jurio dosta brzo, ali ipak sporije od normalnog. Počeo je upravo postepeno usporavati pred nekom stanicom. Meni se u hipu rodila u glavi ideja i odmah sam je ne časeći časa i izveo. Agentu sam s obje ruke iznenada gurnuo u leđa, tako da je zateturao i uhvatio se za vagon da ne bi pao. U tom momentu skočio sam nasumce iz vlaka. Pao sam dosta snažno, ali nisam zadobio nikakve ozljede. Samo sam poderao hlače i malo izgrebao koljeno. Svom snagom potrčao sam u mrak. Iza sebe čuo sam topot koraka koji su me progonili. To je bio žandar, koji je skočio za mnom, ali već zacijelo kakvih 20 metara, a možda i više, dalje naprijed, jer je vlak išao još dosta brzo. Nije me uhvatio. Lutao sam šumarcima oko Jaske, Ostao sam bez legitimacije s propusnicom u ruci, koju su mi slučajno zaboravili oduzeti, no ona mi i nije mnogo vrijedila. Što mi je drugo preostalo, nego vratiti se u Zagreb, i to kradom pješice obilazeći sela.

Putovao sam više od dva puna dana. Hodao sam većinom noću, dok bih se danju stisnuo negdje u šipragu i drijemao. Pred Zagreb, na Savski most stigao sam u ranu zoru. Pomiješao sam se sa seljacima koji nose mlijeko u grad, sretno prošao mitnicu i probio se do stana. Tu me čekalo veliko iznenađenje. Moša i Čikica bili su u stanu. Nisu htjeli da idu bez mene, a osim toga javku sam jedini ja znao. Zato su se vratili. Vidjeli su da sam skočio s vlaka i znali, da me nisu uhvatili. U vlaku se o tome pričalo. Svoj dio kruha i salame imao sam uza se. Dobro mi je došlo.

17. I 1942.

Moram reći nekoliko riječi o Lazi, koga smo Moša i ja ostavili na seoskim sjenicima. Nismo izvršili obećanje koje smo mu dali. On je i ostao tamo pod uvjetom da mu javimo čim

uspostavimo u Zagrebu vezu za odlazak u partizane. — Veza je, čini se, uspostavljena tek sada, ali mi mu to ne možemo javiti. — Rečeno nam je, naime, da ćemo ići bez njega. On treba da ostane tamo. U onim krajevima također će se formirati partizanski odred. S njim i Valjinom računaju. — Ostao mi je njegov lijepi raglan. Ako ostanemo živi, valjda će mi oprostiti. — Nažalost, ne mogu ga ponijeti u partizane.

Nas trojica treba da krenemo za nekoliko dana. Valjda će se napokon sreća osmjehnuti i nama.

Danas su nas odveli od naše gospođe iz Eisenhuthove ulice. Tehek tvrdi da je stan već i suviše kompromitiran i da ne smijemo više tamo ostati ni časa. Neki njegovi znanci rekli su mu da znadu gdje se skrivamo. To je i vjerojatno.

To je privremeni rastanak nas trojice. Idemo svaki na svoju stranu. Oprostili smo se s našom gospođom i zahvalili joj. Plakala je. Navikla se na nas. Zahvaljujući njenoj brizi proveli smo gotovo tri mjeseca ilegalnog života u lijepoj, toploj sobi, u domaćem štimungu, i lagao bih kad bih ustvrdio da nam je bilo teško.

Mene je preuzeo drug Biloh.⁵⁹ Poznajem ga još od ranije sa sindikata. On je metalski radnik. Odveo me u Medulićevu ulicu, u kuću gdje je nekada bila zloglasna gostionica »K suncu«, zapravo noćni lokal, u kojem se naveliko lumpalo. — To je prizemna kuća s neakvim sobicama na mansardi, koje, kod ih gledaš s ulice, izgledaju kao golubinjaci. — Dakle, u jednom od tih golubinjaka proveo sam noć. — Stanodavka mi je neka drugarica, radnica u tvornici Kontakt na Kanalu, koju također poznajem iz viđenja, ali joj ne znam imena.

To je moj drugi ilegalni stan u Medulićevoj ulici.

— Ne znam gdje su Čikica i Moša. Njih dvojicu Biloh je također smjestio nekamo.

18. I 1942.

Ujutro je došao opet po mene. Pitao me kako sam spavao. Nije bilo naročito. Naime, usred noći probudila me tutnjava kamiona. Pogledao sam kroz prozor i ugledao kamione u kojima su se dovezli naoružani ustaše i Nijemci. Blokiral su tu gradsku četvrt. — Morao sam se obući i sići u dvorište. — Dvorište te kuće puno je kojekakve ropotarije i ima u njemu desetak neakvih radionica. Zato je veoma pogodno za skrivanje. Nisu dolazili u moju kuću. Blokiral su samo dio Medulićeve i Dalmatinsku. To je bio uobičajeni lov na Židove i Srbe.

— Odvukli su ih kamionima — u smrt. Muškarce, žene, djecu, starice i starce — sve u smrt. I to samo zato što su Srbi ili Židovi. Optuženi su za zločin postojanja. Biloh me je odveo opet na drugo mjesto, u sasvim drugi kraj grada, na Zavrtnicu, u blizini tvornice papira. — Predao me na brigu simpatičnoj porodici. Tu su majka, odrasla kćerka, mislim maturantica, i nešto mlađi sin, zgodan i živahan dječak. Slovenci su. Ne znam kako se zovu. Kćerka se zove Angela i skojevka je.

— Dječak me stalno nešto zapitkuje. Očito mu imponiram, jer imam revolver i bombu. — Kod njih sam proveo četiri dana.

⁵⁹ Živio poslije rata u Zagrebu.

23. I 1942.

Danas je uslijedila ponovna koncentracija snaga u Eisenhuthovoj ulici. Čini se da se bez naše gospođe Jandrić ipak ne može ništa. — Tehek je opet donio tri kruha i salamu. Ali ovaj put donio je i još nešto drugo; željezničarske bluze i kape. Treba da putujemo maskirani u »bremzere«, to jest na državni trošak. Bluze i kape stare su i otrcane. Obukli smo ih za probu i ustanovili da se nijedan od nas ni najmanje ne razlikuje od pravog pravcatog bremzera. Prema tome, istina je da se vatrogasca može prepoznati po vatrogasnoj, a bremzera po bremzerskoj kapi. — Imamo brkove, dva tri dana staru bradu i sad još željezničarsku uniformu. Mislim da je uopće nemoguće prepoznati nas. Dali su nam i nekakve crvene bremzerske knjige, umjesto drugih dokumenata.

Plan je slijedeći: Sjedamo u kupe treće klase vlaka koji ide u Sunju. Kad dođe kondukter, moramo mu reći da idemo po kompoziciju u Sunju. Detektivi i žandari neće nas dirati, jer mi smo službeno osoblje.

24. I 1942.

Dan konačnog odlaska. Ponovno opraštanje s gospođom Jandrić. Zahtijeva da joj iz partizana pišemo. Kreće se oko podne.

25. I 1942.

Ovo, doduše, još nisu partizani, ali svakako smo već nadomak partizana. Dosada je sve prošlo dobro. Evo kako je bilo:

Na putu prema željezničkoj stanici u Zagrebu susreo sam svog prijatelja Zlatka Kneza. Prošao je pokraj mene i, naravno, nije me prepoznao. Pozvao sam ga, no on i dalje nije imao pojma tko ga zove. Zurio je u mene i nikako da se sjeti s kime razgovara. Tek kad sam mu rekao tko sam, shvatio je. Bio je zapanjen.

Nije očekivao da se još uvijek nalazim u Zagrebu. Izjavio je, da mi je maska odlična i da me nitko živ do kraja rata ne bi prepoznao

Vlak kojim smo trebali krenuti i kojim smo napokon i krenuli imao je dva sata zakašnjenja. — Nešto se uvijek mora desiti da ne bi baš sve išlo po planu. Tako smo nas trojica željezničara bili prinuđeni zadržavati se oko kolodvora sve do dolaska vlaka. — To vrijeme proveli smo u nekoj gostionici na Miramarskoj cesti. U gostionici je nekoliko uniformiranih ustaša igralo biljar. Pozvali su i nas da igramo s njima za vino. Prihvatili smo. Moša je dobar dio dosadašnjeg života proveo na biljaru, i ustaše su platili virio. Nije im bilo krivo. Divili su se njegovoj vještini.

Na stanici nas je Tehek spojio s četvrtim željezničarom. To je drug Ivan Žic, optičar iz Zagreba. — Osim toga, s nama su u grupi i tri drugarice, i to: Anka Butorac, član C. K. Hrvatske, Maca Gržetić, također poznata partijska i sindikalna radnica, i Ana Konjović. — Anka Butorac i Maca Gržetić pobjegle su nekidan iz logora Danica kraj Koprivnice. Bijeg je organizirala Partija. Obje imaju blajhanu kosu i uopće su udešene tako, da se teško na njih može posumnjati. Anka Butorac ima legitimaciju u kojoj piše da je po zanimanju konobarica. — One, tobože, idu u sela kupovati živežne namirnice. — Naravno, mi željezničari sjedimo u kupeu odvojeno od njih, kao da nemamo s njima nikakve veze.

Ima u vlaku neki drug, koji je za nas zadužen.⁶⁰ On je pravi pravcati željezničar i stalno prebacuje transporte ilegalaca u partizane.

Desilo se sve kao što je bilo predviđeno. Kondukeru smo rekli da idemo u Sunju po nekakvu kompoziciju. Agenti i žandari u pratnji vlaka ništa nas nisu ni pitali. Tri drugarice su se legitimirale. Nisu izazvale nikakve sumnje.

Poslije dva tri sata vožnje stigli smo u Blinjski Kut. Tu smo se iskrcali. Neopazice smo svukli bremzerske bluze i kape i postali opet obični civili. Pošli smo kroz Blinjski Kut. Vodio je onaj drug željezničar, koji je za nas bio zadužen.

Taj naš prolaz kroz Blinjski Kut nije bio baš neopasan. Protiv oslobođenog teritorija Banije neprijatelj je poduzeo ofenzivu. Koncentracija trupa vršila se u mjestima oko oslobođenog teritorija. Jedno od tih mjesta bio je i Blinjski Kut. Tako se nađemo između samih domobrana i ustaša. Da bismo ih prevarili, zavirivali smo u svaku drugu kuću i tobože se interesirali imaju li na prodaju krumpira, jaja i drugih namirnica. — Gledali su nas malo sumnjičavo, ali sve je prošlo u najboljem redu.

Drug — željezničar doveo nas je do neke kuće na drugom dijelu sela. Uđemo u kuću i tu nas dočeka neka još mlada žena, pozdravi se s nama i ponudi nas da sjednemo i da se odmorimo. Nas vodič — željezničar ovdje se oprostio i otišao. On nas je doveo do svoje veze i njegova je funkcija ovdje prestala. Popili smo bijelu kavu i krenuli dalje. Pomalo se počeo spuštati sumrak. Bio je snijeg, i to dosta visok. Pred nama je išao seljak na konju, a mi za njim pješice. Nije se smjelo vidjeti, da između nas i tog konjanika postoji veza. Bio je pred nama kakvih stotinu koraka, tako da smo zapravo slijedili njegov trag. To nije bilo teško, jer se trag na snijegu lako primjećivao.

Poslije dobrih dva sata hoda stignemo u Staro selo. To selo nalazi se u Petrinjskom kotaru nekako na periferiji partizanskog teritorija. Konjanik nas dovede do seoske kuće i mi uđemo u nju.

Tu, u toj kući, sreli smo prvog pravog naoružanog partizana. Učinio je na mene izvanredan utisak. Na sebi ima bijelu pelerinu s kapuljačom, radi lakšeg kamufliranja u snijegu. Na glavi nosi trorogu partizansku kapu s crvenom petokrakom zvijezdom. U ruci drži vojnički karabin — Mauser. Na opasaču su mu fišeklje pune municije i dvije njemačke defenzivne bombe. Sa strane, u kožnoj futroli, ima revolver. Dakle, naoružan je do zuba. To je Uroš Krnić,⁶¹ sekretar Kotarskog Komiteta Petrinja. Lijepo je od njega što nas je dočeka. — Mogu reći da sam upravo tako zamišljao partizane. — Osjećam se pred njim inferiorno. Mi iz grada čudno djelujemo među ovim ljudima. Tu je sve legalno. O svemu se govori jasno i glasno, svatko nosi svoje pravo ime i prezime i borba s neprijateljem je otvorena. — Mi ilegalci odvikli smo se od normalnog saobraćaja s ljudima. Kod nas je sve konspiracija. — A ovdje, iako smo tek na periferiji oslobođenog područja, iako nas od partizanskog odreda Banije dijeli neprijateljski obruč, jer ofenziva je već u toku, sve je jasno, otvoreno i jednostavno. Osjećam se kao da je rat za mene već završio, iako zapravo još nije ni započeo. Još nismo u partizanima, tek smo susreli prvog pravog naoružanog partizana. Lako se može dogoditi, da

⁶⁰ Šukrija Bijedić. Kasnije jedan od poznatih polit, rukovodilaca u partizanima. Tada željeznički radnik u Zagrebu. Poslije rata na dužnosti u Sarajevu.

⁶¹ Poslije rata generalmajor JNA, u mirovini.

nikada i ne stignemo do partizanskog odreda, ali ipak se osjeća, da je već ovo slobodna zemlja i ljudi su sasvim drukčiji od onih u gradu. Ovdje se partizanski misli i govori, ovdje vladaju partizanski zakoni, bez obzira na to što čitavom okolicom privremeno krstare ustaše. Oni su okupatori, nisu u stanju umiješati se trajnije u život ovih seljaka. Kad bi trajno živjeli ovdje, oni bi morali biti ilegalci i oni bi morali šaputati i skrivati se.

Znam da ni taj novi život u partizanima, koji sam toliko priželjkivao, neće biti bez opasnosti. Znam da ćemo se boriti protiv mnogo jačeg neprijatelja, ali ipak uvjeti ove borbe neusporedivo su povoljniji od onih u Zagrebu. Neprijatelj ima oružje i ti imaš oružje. Pobjedu će izvojevati hrabriji, vještiji i odlučniji. A neprijatelj ne može imati te vrline, jer se bori iz pljačkaških i razbojničkih pobuda, dok nas pokreću u borbu veliki općeljudski ideali slobode i pravde. U nama je Partija mobilizirala sve najpozitivnije ljudske osobine; u njemu su fašisti aktivizirali sve najniže instinkte. To je borba boraca za slobodu protiv koljača i pljačkaša. Moralna premoć je na našoj strani i zato ni konačna pobjeda ne može doći u pitanje. Nemaš razloga da se plašiš za život. Već odavno osudili su te na smrt i zato u borbi zapravo i nemaš što izgubiti. Možeš samo dobiti. Dobitak ti je svaki proživljeni dan i svaki usmrćeni neprijatelj.

26. I 1942.

Do partizanskog odreda se još ne možemo probiti. Sinoć nas je prihvatio Dragan Studen,⁶² partijski radnik sa ovog terena, i noću smo prešli u selo Prevršac i kasnije u selo Velika Graduša. — Imam utisak da nas prebacuju iz sela u selo, da bi nas sačuvali od ustaša. Naime, ustaše dnevno prodiru u ta perifirijska sela oslobođenog područja i nikad se ne zna, gdje će ujutro osvanuti. Tako i drugovi manevriraju s našom grupom, vjerojatno prema podacima o neprijateljskom kretanju, kojima raspolažu.

Osjećamo se glupo, kao paketi. Ništa ne znamo i nesposobni smo da se snađemo sami u ovim nepoznatim uslovima. Postupaju s nama kao s gostima. Trude se mnogo oko nas, ali imam utisak da nam ne govore o opasnosti u kojoj se nalazimo.

Umoran sam. Popuštaju mi nervi. Meni su sada dvadesetčetiri godine, a ovdašnji seljaci me smatraju čičicom od kakvih četrdeset pet godina. Tješim se da tom mom staračkom izgledu pridonose brkovi i neobrijana brada. Ali najviše je kriv umor. Ipak, već gotovo pola godine nosimo glavu u torbi i valjda i neprimjetno starimo od straha.

27. I 1942.

Sinoć su nas opet odveli u selo Veliko Krčevo. To je Kostajnički kotar. Moša i ja nalazimo se u kući Boška Bojanića.⁶³ On je član Partije. Čikica i Žic su u nekoj drugoj kući. Tri drugarice također su negdje zasebno. Ne znamo jedni za druge. Došli smo noću u nepoznato selo.

28. — 31. I 1942.

Sada je valjda napokon sve prošlo. I nije lijepo sjećati se svega što se desilo u ova tri, četiri dana.

⁶² Poslije rata potpukovnik J. N. A.

⁶³ Živio poslije rata u istom selu.

Prijepodne, moglo je biti oko jedanaest sati, Moša je slučajno pogledao kroz prozor. Ugledao je pred kućom tridesetak naoružanih ustaša; puške i puškomitraljezi. — Pozvao me da ih i ja vidim. Nekako istovremeno uleti u sobu i naš kućedomaćin, Boško Bojanić. Imao je paničan izražaj lica. — »Ustaše su u selu. Idu od kuće do kuće i vrše pretrese,« saopći nam. »Bilo bi najbolje da izidete napolje«, predloži. — Tako i učinimo. On nas odvede u skrovište pozadi kuće. Tu nas ustaše nisu mogli primijetiti. Preskočimo plot i krenemo teško prteći dubok snijeg u pravcu obližnje šume. S nama je bio i neki dječak. Boško ga je poslao za nama, da nam pomogne, jer niti smo znali gdje smo, niti smo poznavali put. Šuma je od kuće udaljena oko dva kilometra, što s obzirom na snijeg, koji je visok do pojasa, nije baš mala udaljenost. Između kuće i šume je uvala, koja predstavlja mrtvi ugao, zaklon ne samo od zrna nego i od oka, i to nam je dobro došlo. Zađemo duboko u tu uvalu. Iz sela nas više nisu mogli vidjeti. Tada započne pucnjava. Meci su letjeli visoko nad našim glavama i pucketali razbijajući vakuum, ali bilo je očito da ustaše iz sela ne pucaju na nas, nego na nekog drugog. — Zaista, na jednoj kosi koja se prostire lijevo od nas, na udaljenosti oko jednog kilometra, opazimo Čikicu i Žica. Bježali su posrćući kroz snijeg. Njih dvojicu gađali su ustaše iz sela. Vidjelo se kako meci pršte oko njih na snijegu, no oni su slalno odmicali. Bili su već daleko i nije bilo tako lako pogoditi ih iz sela. Onda se odjednom Čikica trgnuo i naglo pao. Bio je pogođen. No za čas se opet podigao i pohitao dalje. Spasili su se.

Naš dječak se izgubio. Bit će da se prestrašio pucnjave i pobjegao. Tako Moša i ja ostanemo sami u ovom nepoznatom kraju.

Pucnjava se još čula, ali sada već slabije i iz nekog drugog pravca.

Nas dvojica dokopamo se šume, koja je za nas nepoznat svijet. Gradski ljudi nisu navikli hodati po šumama. Ubrzo smo izgubili orijentaciju i počeli lutati bez određenog cilja, u nadi da ćemo naići na kakvo obližnje selo u kojem nema ustaša. Tu bismo preko seljaka već nekako uspostavili vezu s organizacijom ili direktno s partizanima. — Seljaci u ovim krajevima su svi do jednog za partizane, i ne samo da simpatiziraju s partizanima nego se naprosto svi smatraju partizanima i spremni su pomagati u svemu.

Za sudbinu triju drugarica nismo znali.

Lutajući tako izbijemo na rub šume i ugledamo pred sobom selo i po sredini sela crkvu sa spaljenim tornjem. Po tom nesumnjivom znaku zaključimo da je selo srpsko i uputimo se u pravcu spaljenog tornja. — To je bila Svinica, sedam kilometara dugo selo Kostajničkog kotara.

Tu, pred tim selom i pred tom spaljenom pravoslavnom crkvom, započela je naša golgota. Uskoro stignemo u blizinu crkve. Između sela i šume iz koje smo izišli nalazi se brisan prostor. Snježna ravnica, s takoreći netaknutim svježim snijegom, bez ikakvog zaklona. Samo duboki bijeli snijeg i nas dvojica u crnim odijelima i s crnim kapama na glavi. Stvarno smo predstavljali odličnu metu za svakog tko bi nas gađao. — šumu smo neoprezno ostavili dosta daleko za sobom.

Već u blizini crkve nađemo se odjednom pred grupom ustaša. Stajali su na raskršću pokraj crkve i čekali da im se primaknemo. — Obojica zastanemo kao po dogovoru, okrenemo se prema nekoj goloj i rijetkoj živici u nastojanju da se ponašamo kao najbezazleniji civilisti koji nekamo idu i onda polako krenemo nazad odakle smo i došli. Drugog izlaza jednostavno nije

bilo. — Udaljenost između nas i grupe ustaša jedva da je iznosila više od kakvih tridesetak metara.

Nismo daleko odmakli, kad je odjeknuo za nama otegnuti »Stoooj!« Ustaše su nas pozivali da stanemo. Nismo stali. Ubrzamo korake. Mučno je bilo odmicati kroz dubok snijeg. Hitali smo teško dašćući nešto od umora, ali još više od uzbuđenosti i straha. Naš je položaj bio očajan. — Ipak, odmakli smo još kakvih dvadesetak metara i ništa se nije dogodilo. Više nas nisu pozivali da stanemo. Rezak, oštar prasak hica odjednom je presjekao rijetki hladni zrak, metak prozuja iznad naših glava. — Ustaša je bio slab strijelac. Gađao nas je sa kojih pedeset metara udaljenosti iz puške i nije pogodio, iako smo u crnim odijelima u onoj općoj bjelini bili sigurna meta i za najprosječnijeg strijelca. — Uostalom, možda nas nije ni htio pogoditi, već samo zaplašiti da stanemo.

Moša me pogleda i upita, jesam li ranjen. Ali mene i nije bilo strah ustaškog metka. Čak nisam ni pomišljao na to, da bi me mogli ustrijeliti. Bojao sam se da nas ne uhvate žive, i samo o tome sam i razmišljao. Da su ustaše potrčali za nama, lako su nas mogli pohvatati.

Trčali smo posljednjim snagama. Požurivao sam i Mošu. Uto se ponovo začuo ustaški »Stoooj!«, nekako iz bližeg. Ogladamo se i ugledamo kako ustaše trče za nama. Zaista, htjeli su da nas uhvate. Zato i nisu više pucali.

Nismo se morali sporazumijevati. Za to i nije bilo vremena. U glavi su nam bile iste misli. Izvadimo revolvere i opalimo u pravcu naših progonitelja, svaki po dva metka. Nije nam bila namjera pogoditi ih. Bili su predaleko. Samo smo ih željeli upozoriti da imamo oružje i da se ne mogu s nama »igrati lovice« a da i vlastite živote ne izlože opasnosti. Bio je to, u stvari, potez očajnika, koji se pokušavaju spašavati od gonjenja i hvatanja.

Više nismo mogli ni žuriti. Klecala su nam koljena i posrtali smo po dubokom snijegu. — U takvim momentima, što od stvarne fizičke iscrpljenosti, što od živčane prenapetosti i straha, čovjek veoma brzo klone, ponestane mu snage.

Ustaše nas više nisu gonili, ali se nisu odrekli namjere da nas postrijeljaju. — Odmah iza naših revolverskih pucnjeva odjeknuo je i njihov drugi hitac. Možda su se zabavljali gađajući nas, dok su pucali metak po metak. Možda su se i okladili međusobno, tko će nas prvi pogoditi.

Moša me opet upitao da li sam pogođen, ali ni on ni ja još uvijek nismo bili ranjeni.

Naš cilj bila je ogoljela, tužna šuma, iz koje smo na našu nesreću neoprezno izišli. Približavali smo joj se veoma polako. Ipak, u tom odmicanju i puškaranju dosta smo se približili prvom drveću, koje još, doduše, nije bilo šuma, ali je pružalo zaklon. — U meni se rodila nada da ćemo se ipak čitave kože dočepati tog drveća. Kad ne bi pucali više za nama, mogli bismo i puzajući stići do tamo.

Nekoliko časaka nisu pucali. Onda se u jednom momentu Moša okrenuo da vidi što rade. Opazio je ustašu kako leži na našoj prtini i mimo, ne žureći se, gađa u nas. On mi dovikne »lezi!« i u tom hipu puška plane. — To je bio njihov treći hitac.

Moša jaukne i glavačke zaroni u snijeg. Oko njega začas se sve zarumeni od krvi. — Stenjao je zgrčen na snijegu, dok mu je iz usta obilno tekla krv. Mislio sam da je pogođen u leđa i da

mu je metak probio prsni koš i vjerojatno presjekao arteriju, pa mu je krv navalila na usta i sad će izdahnuti.

»Sad sam sam«, pomislim. »Moša će ovdje za koji čas izdahnuti. A ustaše su blizu. Treba da i ja svršim sam sa sobom. To je jedini izlaz.« — Nisam se usudio ni pogledati ga. Ležao je još uvijek zgrčen na snijegu i teško samrtički stenjao. Oko njega snijeg je bio natopljen krvlju. — Onda je odjednom prestao ječati. Pridigao se i pogledao me bistro i svjesno. Strašno je izgledalo njegovo nekada lijepo lice. Jer nije bio ranjen kroz grudni koš, kako sam vjerovao, nego u glavu. Što su ustaše za to vrijeme radili, ne znam. Nas dvojica posljednjim snagama odglavinjamo u šumu, do prvih stabala, i tu klonemo.

Počeo je govoriti, ali to i nije bio govor nego neko krčanje popraćeno obiljem krvi, koja mu je tekla iz krvave rane na licu kod svake izgovorene riječi. — Ipak sam ga razumio. — Kad se okrenuo i opazio ustašu gdje leži na prtini i gađa nas, viknuo mi je »lezi!« U tom hipu ustaša je opalio i metak je Mošu pogodio ravno u otvorena usta. — To mi je rekao.

Pregledam mu ranu. Bila je strašna. Metak mu je razbio desnu stranu donje vilice, izbio mu zube i teško ošteti jezik. Izišao je napolje iza desnog uha. Izlazna rana je velika. Ipak, uz hitnu liječničku intervenciju možda bi Moša mogao ostati na životu.

Skinem s vrata vuneni šal i omotam mu glavu, da bih koliko toliko zaustavio krv i zaštitio mu ranu od hladnoće. — On je i dalje govorio pletući ranjenim zadebljanim jezikom. Krv je tekla bez prestanka. Za nama je ostajao krvav trag u snijegu kao za ranjenom i progonjenom zvijeri.

Šuma u zimsko doba ne predstavlja naročit zaklon. Gola je i vidi joj se daleko u dubinu. — Očekivao sam da će ustaše nastaviti da nas progone, a krenuti dalje nismo mogli. Mislio sam da će Moša za koji čas izgubiti svijest, jer morao se onesvijestiti od silnog gubitka krvi.

To bi bilo najgore. Ni na kakav način nisam bio u stanju da mu pomognem. Naš je položaj bio stvarno očajan i bezizgledan. To je bilo najstrašnije od svega što sam do sada doživio. Svaki čas čekao sam da se pojave ustaše, a kad se napokon pojave, ne će nam preostati ništa drugo nego da se ustrijelimo. A pojavit će se svakako. Moraju se pojaviti. Oni idu našim krvavim tragom. Sada su već sigurno na rubu šume, kod onih prvih stabala. Oklijevaju, jer znadu da imamo revolvere. Zapravo još samo ja imam revolver. Mošin je ostao negdje u snijegu. Ispao mu je iz ruke, kad je ranjen. A moje su ruke toliko prozeble; pitanje je hoću li uopće biti u stanju pritisnuti na obarač da ubijem Mošu i sebe, dok je još vrijeme, dok još nisu došli.

Tako smo više mrtvi nego živi ležali u snijegu kao progonjene zvijeri, koje nemaju više snage da bježe pred psima i hajkačima i samo čekaju smrt. Tada se između nas dvojice odigrala kratka potresna scena, koju vjerojatno neću nikada zaboraviti.

»Ajde da se ubijemo«, predložim mu. »Došlo je ono, o čemu smo mnogo puta razgovarali.«

Dode čovjeku u ovakvim časovima želja za smrću, koja oslobađa svih muka. Klone potpuno, shrvan svim mogućim nedaćama, kojima je izložen već dulje vrijeme, i više ne nalazi u sebi snage da se bori za život. Naprosto osjeti potrebu da se smiri i da nestane. Ustrijelio bih se onaj čas lako i ne bih osjetio nimalo žaljenja za životom. — Onda mi odjednom sinu u pameti sav moj dosadašnji život. Sjetim se svega što mi je bilo lijepo. Djetinjstva, porodice, prijatelja i svih doživljaja koji su mi bili vrijedni. — Obuzme me val sentimentalnog raspoloženja, i to mi je godilo. Prepustim mu se i pokorim.

»Ubi me, dok se onesvijestim«, prenu me Mošine riječi. »I onda idi, bježi... ti još se možeš spasiti.«

U očima mu je bio strah. Shvatim da se on boji da ću ga ostaviti i otići. Misli da ga nagovaram na samoubojstvo zato da bih mogao sam bježati. Nas dvojica prijatelji smo još iz dječaćkih dana. Zajedno smo proživjeli već dosta toga. Pa ipak, on se boji da ću ga napustiti i izdati sada kad je bespomoćan kao malo dijete. — On se života držao grčevitije nego ja. Nije želio umrijeti, iako mu je duša već bila na jeziku. — Kod čovjeka u takvim časovima prestaje raditi razum, ruši se kulturna nadgradnja kao kuća od karata i zavladaju prvobitni nagoni, koji ga u odsustvu svijesti pokreću na akcije za vlastito održanje u životu.

»Zašto da čekamo?«, upitam ga. »Oni će naići sad za koji čas.«

»Molim te, nemoj dok se ne onesvijestim«, odgovori on opet. I opet mu je u očima bio strah. Ustaše nisu dolazili. Možda su se bojali šume koja je bila partizansko carstvo. A Moša je imao gvozdenu narav. Nije se onesvještavao, iako mu je krv još uvijek pomalo tekla.

Tih nekoliko minuta mirovanja dostajalo je da se i u meni sakupi nešto snage, a snaga obnavlja i želju za životom. Rodi se nada da možda ipak nije još došao kraj i da još uvijek vrijedi boriti se za život.

»Da pokušamo krenuti!«, pozovem ga.

On ne odgovori ništa, ali me poslušao. S mukom se pridigne i ja ga prihvatim. Zateturamo dublje u šumu. — Držao sam ga desnom rukom oko pazuha; svojom lijevom rukom on me obgrlio oko vrata. Tako sam ga vukao po snijegu, koji je i ovdje bio dubok, mjestimično i do pasa.

Nije mogao dugo izdržati. Svakih desetak koraka morali smo se zaustavljati da se odmori. Sjeo bih, polegao ga pažljivo na snijeg i stavio njegovu krvavu glavu u krilo. Za nekoliko minuta opet bismo pošli naprijed u nepoznatom pravcu, možda do kakve druge grupe ustaša. — Ali borba za život se nastavila.

Prevalili smo sve pomalo dobar komad puta. Trpio je jake bolove, jer rana se već sasvim ohladila, ali je ustrajno išao dalje. I, začudo, išao je sve bolje. Počeo sam vjerovati da se i neće onesvijestiti i da ta rana možda i nije tako teška.

Počeo se već spuštati sumrak, kad sam u daljini začuo mukle udarce sjekire. Netko je obarao drvo. Uputimo se u tom pravcu. Nadali smo se, da ćemo naići na seljake sa zapregama, koji će nam pomoći da izidemo iz šume i da nađemo sklonište, gdje će Moša dobiti bar prvu pomoć, pa makar i u najprimitivnijem obliku.

Bio je samo dječak. Lupao je sjekirom o stablo, a pokraj njega stajala je zaprega. Dva volića upregnuta u saonice. Ostavim Mošu skrivenog iza stabla u blizini i uputim se prema dječaku. Revolver sam držao u ruci. Mladiću, sudeći po izgledu, nije bilo više od šesnaest godina. — Nisam znao da li je iz partizanskog ili iz ustaškog sela. U okolici ima i partizanskih i ustaških sela. Zato je i trebalo pokazati revolver, jer on je Mošu morao povesti, milom ili silom. Pokušam ustanoviti da li nam je sklon. Ako je Srbin, znao sam, ne može biti za ustaše i mogu mu slobodno reći što nam se desilo i što tražimo od njega.

»Jesi li Srbin ili Hrvat?« upitam ga. Pri tom sam i dalje držao u ruci revolver. Pitanje je bilo čudno, ali ja nisam onog momenta mogao smisliti ništa bolje.

Dječak nije znao kuda da me uvrsti, jer mogao sam biti ustaša, a mogao sam biti i partizan. Zato je odgovorio neodređeno.

»Mi smo sinje kukavice«, rekao je.

Odgovor je bio istovremeno i neodređen i jasan. Jasan utoliko, što sam odmah shvatio da pred sobom imam pravog čovjeka. Jer »sinje kukavice« nije moglo značiti drugo, nego da je Srbin, iako on to u stvari nije rekao.

Odvedem ga do Moše i zatražim da ostavi stablo, kako bismo ranjenika mogli prevesti u njegovo selo, koje se, kako mi je rekao, nalazi u blizini.

Moši je glava počela silno oticati i sada je već zaista bio na izmaku snage.

Pođemo prema selu. Moša se skvrčio u saonicama. Opet je počeo stenjati od bolova. Ja sam išao pješke za saonicama i pridržavao mu glavu, koja se počela nekako sumnjivo klatiti, kao da se više ne drži čvrsto svog sjedišta. — To i nisu bile saonice u pravom smislu riječi, nego neko vozilo podešeno za tovarenje stabala. Moša je zguren sjedio na nekoj gredi i obuhvatio rukama nekakav kolac koji je bio okomito pričvršćen sa strane vozila. Nije mogao ležati.

Ali naša golgota nije još završila. Jedva ako smo prošli kakvih trista metara u pravcu sela, kad nam je u susret dotrčao drugi dječak, brat ovoga sa saonicama, i obavijestio nas da su u njihovo selo upravo upali ustaše. Pretresaju kuće i gdje ne zateknu sve ukućane odmah kuću zapale, a zatečene stanovnike odvođe u logor. On je zato i došao po brata, jer ustaše će inače misliti da je u partizanima.

Što nam je preostalo? Skinuo sam Mošu sa saonica i pustio dječake da požure kući. Nas dvojica ostanemo opet u šumi sami, prepušteni sebi i svojoj zloj sreći.

— Mladići su nam obećali da će se vratiti po nas čim ustaše napuste selo. — Ali u to nije trebalo vjerovati.

Mrak se već sasvim spustio. Lutali smo još neko vrijeme. Ne znam više kako dugo. — Tada ponovo nalutamo na neko selo. Bilo je to Veliko Krčevo, isto ono selo iz kojeg su nas i potjerali ustaše. Samo sada smo mu prišli sa suprotne strane. Ne znajući gdje se nalazimo, vrtjeli smo se zapravo čitav dan u krugu.

— Ustaša više nije bilo. Uđemo u prvu kuću i zatražimo pomoć. Žene su odmah počele prati i čistiti Mošinu ranu. Našlo se odnekud i hipermangana, pa je on sam počeo ispirati ranjena usta. Još uvijek se držao dosta dobro. Strašno je bilo gledati kako običnim usijanim nožem sam sebi vadi zdrobljene kosti iz oteklog mesa,

— Oko njega skupilo se dosta ljudi. Gledali su u čudu teško ranjenog čovjeka kako sam nad sobom vrši operaciju. — Moša je bio neobično jak i izdržljiv čovjek.

Tu saznamo za udes ostalih naših drugova iz grupe. — Maca Gržetić i Ana Konjović spasile su se. Skrivene su negdje na sigurnom mjestu. Anka Butorac smrtno je ranjena hicem u trbuh i u takvom stanju uhvaćena. Odveli su je u Kostajnicu u ustašku bolnicu. U početku bila je još pri svijesti, ali ništa nije htjela govoriti. Rana ju je boljela, mučila se. Ustaše su se naslađivali njenim mukama. To ih je zabavljalo. Stalno su je nešto zapitkivali. Htjeli su na svaki način saznati tko je. — Pretpostavljaju da imaju u rukama Nadu Galjer, poznatu još iz poštanske diverzije u Zagrebu. — Sve je to ispričao neki seljak iz Krčeva, koji ju je po ustaškom nalogu morao voziti u Kostajnicu. — Sreća njena, ako umre.

Čikica i Žic također su spašeni. Nalaze se na sigurnom mjestu. Čikica je ranjen u ruku, ali rana nije opasna ...

U džepu mi je ostala jedna cigareta. Srećom je nisam mogao ispušiti u šumi, jer nisam imao šibica. Zapalim je ovdje u toploj sobi i počnem žudno vući dimove. Samo pušač može znati, što znači cigareta u takvoj situaciji... i onda ponovo uzbuna. Jedan je čovjek uletio u kuću i povikao »Evo ustaša!« — Opet su dolazili.

»Sakrijte ga!«, zamolim ukućane. Moša me pogleda i kao da se osmjehnuo. »Idi ti, bježi«, posavjetuje me. »Sigurno neće naići.«

Zajedno s nekim momcima, koji su izbjegli iz svojih sela pred ustašama i koji su se tu zatekli, preskočim plot u dvorištu i opet odbjegnem u šumu. Srećom, šuma je svugdje blizu.

Sada je već bilo lakše. Sa mnom su bili domaći mladići, koji dobro poznaju okolicu. Mogli smo se varakati s ustašama, bez opasnosti da će nas uloviti.

*

Potrajalo je još tri dana. Skrivali smo se po okolnim selima i čuvali od ustaša. Opet sam bio paket. — Nisam imao vezu s partijskom organizacijom, ali nije mi bila ni potrebna. Svi ovi seljaci su partizani, iako nemaju oružja. Nesretni su, što je naša grupa u njihovom kraju tako teško stradala. Smatraju se krivima, jer bili smo povjereni njihovoj brizi. Zaista, to su dobri ljudi.

Mladići me odvedu noću opet u Svinicu. To je ono isto sedam kilometara dugo selo, u kojem smo Moša i ja pred spaljenom crkvom naišli na ustaše. Ustaše su još uvijek u selu, u jednom kraju sela. — Odveli su me u kuću nekog seljaka. Zove se Petrović. — Dali su mi slanine. Čude se što ne mogu jesti, iako od jutra nisam stavio ni zalogaja u usta. — Prenoćio sam u štali, u jaslama. — Zahvaljujući iskustvu iz sela Samoborskog kotara, nisam se trebao privikavati. — U tri sata ujutro Damjan Petrović me probudi i odvede izvan sela u svoj bunker. Tu treba da provedem dan. — Danju će ustaše krstariti selom i ne bi bilo dobro da ostanem u kući.

Bunker Damjana Petrovića nalazi se svega oko pola kilometra od njegove kuće, izvan sela. U njemu je skrivena hrana, da mu je ustaše ne opljačkaju. Svaki seljak ima svoj bunker u šumi. To su veoma vješto građene i zakamufilirane zemunice. Teško ih je pronaći.

Zima je. Prsti na rukama i nogama, osobito na nogama sasvim su se odrvenjeli. Izuo sam cipele i smrznutim prstima na rukama grijao smrznute nožne prste. — U bunkeru je mrak i samoća i ništa ne znaš što se oko tebe događa. Čovjek se loše osjeća u takvom bunkeru. — A

naokolo se pucalo kao na frontu. — Ne znam da li od straha pred neizvjesnošću, ili instinktivno, ali predosjetio sam opasnost, činilo mi se da pucnjava dolazi sve bliže. Oprezno se izvučem iz bunkera i popnem se na neku uzvisinu, zapravo na samu svoju zemunicu. Odmah mi oko ušiju zazubi rafal iz puškomitraljeza i ugledam sina mog domaćina Damjana Petrovića kako trči prema meni, a ustaše ga progone i pucaju za njim.

»Bježi brate, izgibosmo«, poviče momak i mi se obojica skotrljamo niz padinu u neku šikaru i tako još jednom pobjegnemo. — Ustaše su im upale u kuću i počeli ih maltretirati. Momak je bježao u pravcu bunkera, htio je da se sakrije, ali oni su ga slijedili. Tako ih je navukao.

Odveo me u selo Petkovac svojim rođacima. Lijepa mlada djevojka, njegova sestrična, ponudila me varivom od kupusa. Upravo sam stavio u usta prvu žlicu, kad su ustaše naišle u selo. — Nije bilo vremena da bježimo. Sakrili smo se u štalu. — Ali ovaj puta imao sam sreću. Ustaše se nisu zadržavali u selu. Samo su projurili s nekoliko saonica kratih pljačkom i ljudima koje su odvozili u logor ili u smrt. — Uz put su ipak ustrijelili nekog seljaka, koji je stajao na vratima svoje kuće i gledao ih.

Iste večeri sin Damjana Petrovića opet me odveo nazad u Svinicu. Ustaše su još uvijek bili u jednom kraju sela. Došuljali smo se do njegove kuće. Tamo su već čekali isti oni momci s kojima sam pobjegao iz Velikog Krčeva. — Oni me odvedu odmah dalje, sada u Malo Krčevo
...

1. II 1942.

Veza je uspostavljena. Sakupili smo se opet svi, i ranjeni i čitavi. Samo Anke Butorac nema više među nama. Umrla je u kostajničkoj bolnici. Tko zna kako su je liječili. Možda je uz bolju njegu mogla i preboljeti. Ali je možda ovako bolje. Svejedno bi je ubili. Riječi nije progovorila. Ustaše su se morali zadovoljiti podacima, koji su bili navedeni u njenim ispravama. Po njima bila je samo nepoznata konobarica. Nisu saznali, da je to Anka Butorac, član C. K. K. P. Hrvatske.

*

Moša kaže da neće ostati živ, ako još danas ne dođe do liječnika. Osjeća se veoma slabo. — Ali mi, na sreću, putujemo brzim saonicama, koje povremeno mijenjamo na prolazima kroz sela. Partizanski relej funkcionira savršeno. Neprijateljske trupe su se povukle i mi se nalazimo u srcu oslobođenog teritorija Banije, na partizanskom području. Banijska republika opet je samo partizanska.

Prvi put poslije toliko teških dana osjećamo se opet slobodnim ljudima. Punim plućima udišemo svježi šumski zrak, dok saonice veselo lete po snijegu.

Naša je grupa završila svoje. Nikola je mrtav, Lazo je ostao s Valjinom na seoskim sjenicima. Tko zna hoću li ga još kada vidjeti. Moša će, nadam se, ostati na životu. Ali tko zna kako će dugo odležati u partizanskoj bolnici. Nikada više neće biti za prvu borbenu liniju. To je šteta, Moša bi, uvjeren sam, bio odličan borac, a možda i više od toga. Ostat će invalid. Late nema, Vrtlar je strijeljan, Španac je izdahnuo pod mukama, Kroflin i Gluhak također... Čovjek to uvijek očekuje, ali kad dođe ipak nije nimalo lakše. — Naša je gospođa u Eisenhuthovoj ulici zacijelo već iznajmila sobu. Tko zna kakve sada ima »Zimmerherre?«

*

Do štaba banijskog partizanskog odreda stigli smo nakon četiri sata brze vožnje, štab je u selu Brestiku u Glinskom kotaru. — Ranjenici su prevezeni u obližnju partizansku bolnicu. Moša je stigao do liječnika u posljednji čas. Otpratio sam ih. Odmah su mu morali izvaditi čeljusnu kost. Doktor Krešo⁶⁴ i bolničari zajedno s ostalim pacijentima nisu se mogli načuditi i nadiviti njegovoj snazi i muškom držanju. Najbolnije zahvate u primitivnim uvjetima partizanskog liječenja podnio je ne trepnuvši okom. Njegovo lijepo lice neće više biti lijepo. — Čikica ne mora ostati u bolnici. Previli su mu ranu na ruci i poslali ga zajedno sa mnom nazad u štab odreda.

Ovdje smo zaista novajlije. Nitko nas ne pita što smo radili u Zagrebu. Ne znaju da i tamo ima pravih partizana i da smo mi bili pravi partizani. — Trebat će reputaciju stjecati iznova.

4. II 1942.

Žica i mene poslali su u istu četu. To je treća četa prvog bataljona Partizanskog odreda Banije. Komandir se zove Rade Grmuša, ali ga zovu Rara. Komesar je Adam Mraković. — Dali su mi preklopni štuc broj šesnaest i sedam patrona. To je obična lovačka jedno-cijevka, i to prastara. Više se pouzdajem u revolver, poklon Rade Končara. Kažu da pravi vojnički karabin moram sam oteti od neprijatelja. Oni, vele, nemaju tvornicu oružja. — Nadam se, da ću tu puščerinu brzo zamijeniti.

⁶⁴ Krešo Majer, tada student medicine i partizanski doktor. Poslije rata na dužnosti u Sekretarijatu vanjskih poslova u Beogradu.

Sadržaj:

Predgovor.....	3
Omladinski aktiv	4
Smrt ustaškog doušnika Ivana Majerholda.....	11
Kako je Tošo Katić primljen u partiju	16
Omladinci sa Svetica	18
Diverzija u Glavnoj pošti.....	19
Španac	24
Napad na njemačke avijatičare.....	26
To je ispričao Nikola	36
Dani ilegalstva.....	37
Odlazak iz Zagreba	42
Pao je Lata.....	48
Nikola je strijeljan	49
Još tri mjeseca u Zagrebu.....	50
Gospođa Johana Jandrić	51
Pao je Španac	59
Odlazak u partizane	60